

DOMINIQUE DESJEUX

SOSYAL BİLİMLER

KÜLTÜR KİTAPLIĞI 6

DOST

KÜLTÜR KİTAPLIĞI: 6

D

Dominique Desjeux

Paris V Üniversitesi'nde sosyal antropoloji profesörü olan Dominique Desjeux, Presses Universitaires de France bünyesinde yayınlanan bir toplum bilimleri dizisinin yöneticisidir. Uygulamalı sosyal bilimler ve kültürel çalışmalar alanında birçok yapıt yayımlamıştır.

Desjeux, Dominique
Sosyal Bilimler
ISBN 975-298-160-7 / Türkçesi: Kemal İnal
Nisan 2005, Ankara, 135 sayfa
Kültür Kitaplığı: 6; Toplumbilim: 1

SOSYAL BİLİMLER

Dominique Desjeux

DOST

ISBN 975-298-160-7

Les sciences sociales
Dominique Desjeux

Birinci baskı, Nisan 2005, Ankara

Türkçesi, Kemal İnal

Teknik hazırlık, Mehmet Dirican - DOST İTB
Baskı, Pelin Ofset Ltd. Şti.; Mithatpaşa Cad. No: 62/4, Kızılay/Ankara

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak No: 29/4, Kızılay 06650 Ankara
Tel: (0.312) 418 87 72 • Faks: (0.312) 419 93 97
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

İÇİNDEKİLER

Giriş

GÖZLEM ÖLÇEKLERİ MİKRONUNDA SOSYAL BİLİMLER

"Yıldızımın kaydığı güneye doğru uzanırken içimi bir korku sarmıştı. Her akşam Kutup Yıldızı ufukta daha bir ıssızdı. Bir gece –nasıl denir, üzerinden o kadar çok zaman geçtiği halde, bilmem ki, içimde hâlâ acıdır– Kutup Yıldızı tümden kayboldu. Köprüde büyük bir sessizlik vardı." Kristof Kolomb'un unutulan dördüncü karavelası, Amerika'yı asla "keşfetmemiş" olan, fakat dramatik bir anı, ekvatorun ilk geçitlerinde tayfaların işaret noktalarının devrilmesi anını anlatan karavelası *Bela* böyle konuşur.

Daha sonra, karavela, hikâyesine devam eder: "(...) Kaptan, badem biçimindeki dört yıldızlık gruba gözünü hiç ayırmadan uzun süre baktı. Yıldızlar, bu açık göğün başka hiçbir takımyıldızıyla karşılaştırılamayacak denli olağanüstü güzel bir haça benziyorlardı. Ve biliyor musun? Benim Kutup Yıldızım kuzeyi gösterirken bu haç güneyi

gösteriyordu. Biri haykırdı: 'O, Güney Haç'ıdır.' Bütün tayfalar, kuşkusuz, bu ismin onlarda yarattığı duygusal yükün acılarını dindirmesiyle hep birlikte haykırdılar: 'Güney Haçı, Güney Haçı!'"

D. Guedj'in kitabından[1] alınan bu hikâye, Kültür Kitaplığı dizisinin amacını belirtmeye yönelik bir metafordur: Sosyal bilimleri, hem yapılaşmış hem de devingen açıdan, disiplinlerin bir bütünü olarak ele almak ve böylece bakış açısını değiştirmeyi öğrenmek. İlke olarak ileri sürmek gerekir ki, sosyal bilimlerde ne üstün bir disiplinin, ne mutlak bir kalkış noktasının, ne de sosyalin toplum bağlamında ele alınarak açıklanmasının birincil neden olduğu tanıtlanabilir.

O halde, bu kitabın amacı, içerik ve yöntemleri açısından sosyal bilimlerin genel bir görünümünü sunmak olmayacak. Bu, önceden J.-F. Dortier tarafından *Les sciences humaines*'de yapılmıştı. Dortier, *Panorama des connaissances*'ta (1998) psikolojiden kalkıp antropoloji, dilbilim, psikopatoloji, bilişsel bilimler, sosyal psikoloji, sosyoloji, tarihöncesi, tarih, coğrafya ve felsefeden geçerek ekonomiye değin gider. Buna diğerleri demografi, eğitim bilimleri ve yönetim bilimlerini de eklediler ama psikoloji ya da felsefeyi dışarıda bıraktılar. Bu, sosyal bilimler ve insan bilimleri dünyasının iyi belirlenmiş sınırlardan oluşan bir evren olmadığını gösterir. Bu, tümüyle, şeyler düzeni, yani disipliner alanlar arasındaki kimlik, melezleşme ve farklılaşma arasındaki işleyiş düzeni içinde yer alır.

1) *La Bela. Autobiographie d'une caravelle*, Paris, Seuil, 2001.

Bundan dolayı, bu sınırları *a priori* belirlemeye çalışmak ve değişik alanlardaki disiplinlerarası saha çalışmalarının aleyhine işleyen disipliner arındırmanın belli bazı akademik süreçlerini pekiştirme riskine girmektense, sosyal bilimlerin uygulamada yaptıklarına bağlı olarak, yani üniversitedeki araştırmacı ya da profesyoneller tarafından üretilen anketlerden kalkarak sosyal bilimleri düşünecek ve farklılaştıracak bir yöntem sunmayı öneriyorum. Bu, ölçekler (méthode des échelles) yöntemidir.

1. Bölüm

YÖNTEMİN İLKELERİ

Kalkış saptaması, seçilen gözlem odağı ya da ölçeğine bağlı olarak, gözlenen gerçekliğin değiştiği, işaret noktalarının dönüştüğü, ussallık sorununun geliştiği ve örneğin bir ekonomist için bağımsız görünen değişkenlerin gözlem ölçeğinde bir psikolog için bağımlı olabildiğidir ya da *vice versa.*

O halde, bu, metodolojik göreceliliğe dayanan bir yöntemdir. Bir saha araştırmasından elde edilen sonuçlar, gözlemcinin konumuna, gözlem koşullarına, gözlem ölçeğine ve verili bir aşamada gerçekliğin bölünmesine (découpage) dayanır. Bakış açılarına bağlı olarak, işaret noktaları, fenomenlerin biçimi, yöntemler ve böylelikle gerçekliğin betimlenmesi değişebilir.

Bu yöntem, aynı zamanda, disiplin ötesidir, çünkü tüm sosyal bilim disiplinlerinin –ister istatistikler, arşivler, mülakatlar ve gözlemler, isterse deneyden kalkıyor olsun– ampi-

rik araştırmalar gerçekleştirdiği andan itibaren gözlem ölçekleri sorunuyla ilgili olduğunu gösterir. Bu demektir ki, tarih, ekonomi, siyaset bilimi, coğrafya, sosyoloji, jeopolitik, yönetim, antropoloji, mimarlık, sosyal psikoloji, psikoloji, psikanaliz, biyoloji olsun, hiçbir disiplin, bu kitapta anımsatılan disiplinleri gözden geçirirken sosyal gerçekliğin toptan ya da holistik (bütüncü) bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini iddia edemez.

Kitapta izlediğimiz yöntem, aynı zamanda, disiplinlerarasıdır. Bu yöntem, gelişimsel bir tarzda, disiplinlerin birbirleriyle ilişkilerini ve bir ya da çoklu ölçek üzerinde yeniden bölme noktalarını tam bir ampirik kesinlikle yerleştirme imkânı sağlar. Her ölçekte, bu yöntem, kurulu her disiplinin, örneğin mikro-ekonomi için ussallık, psikanaliz için simgesel ya da sosyal psikoloji için duygusal olan toplumsal gerçekliğin öncelikli bir bölünmesinin nasıl gerçekleştirdiğini ortaya koyar.

I. – Sosyal bilimlerde gözlemin temel ölçekleri

[Bu kitaptaki] yöntem, sayılarının, saha araştırmalarının ilerleyişlerine bağlı olarak indirgendiği ya da yayıldığının farkında olarak, üç büyük gözlem ölçeği ileri sürmektedir.

İlk ölçek makro-sosyaldir. Bu, en geniş olanıdır. Düzenlilikler, büyük eğilimler, sosyal aidiyetler ve değerler ölçeğidir. Bireysel aktörler burada çok az görülür. İkinci ölçek en

dar olanıdır. Bu, mikro-sosyal ölçektir; ister örgütler, girişimler ve eylem sistemleri olmak üzere orta boy (méso) düzeyde olsun, isterse günlük ve etkileşim ritleri gibi son derece mikro düzeyde olsun, sosyal aktörlerin birbirleriyle etkileşim halinde oldukları ölçektir. Aktörler, simgesel, maddi ve stratejik ilişkilerden oluşan sosyal bir işleyişe gömülü (encastré) vaziyette görünür. Üçüncü odak en sınırlı olandır. Bu, mikro-bireysel ölçektir; ister psikososyal, bilişsel isterse bilinçaltı düzeyinde olsun, özne, fail, birey ölçeğidir.

Toplanan bilginin her ölçekte nasıl değiştiğini göstermek için enlemesine üç temadan hareket edeceğim: Karar, kültür ve yenilik. Her seferinde, vaka incelemeleri, kişisel ya da farklı disiplinler tarafından üretilen çalışmalardan alınan saha araştırması sonuçlarına yaslanacağım.

II. bölümde, karar temasını, ussallık sorununun gözlem ölçeğine bağlı olarak sosyal bilimlerde nasıl yer değiştirdiğini gösterebilmek için, mikro-sosyal bir ölçeğe çıkabilmede ekonomi, yönetim, sosyoloji ya da psikolojide ussal seçim ve bilişsel yaklaşımlara öncelik veren mikro-bireysel ölçekten hareket ederek inceliyorum. "Makro" ölçek sadece anımsatılmaktadır. Bu ölçekte karar neredeyse görünmezdir.

III. bölümde, kültürü, onun daha az görünür, özerkleşmesinin daha güç olduğu mikro-sosyal ölçeğe yeniden inmek için jeopolitik ve antropolojik bir bakış açısından ele alarak makro-sosyal ölçekten hareket ediyorum. Kültürün, sosyal işleyiş ve durum etkisinin nasıl da bağımlı bir değişkeni haline geldiğini gösteriyorum. Makro-kültürün ve her insanın fiziksel tarihinin iç içe geçmesini belirten şeyi bu

ölçekte bilmek o kadar güçtür ki bu ölçekte mikro-bireysel odak sadece yüzeysel biçimde incelenmektedir.

IV. bölümde, ekonomik ve sosyolojik makro-sosyal ölçeğin yeniliklerin yayılması sürecinin akışkanlığını görmeyi daha fazla sağlayan "kayganlık"a öncelik vermesine rağmen, sosyal işleyişin "pürüzler"inin bu ölçekte nasıl da iyice görünür hale geldiğini göstermek için mikro-sosyal antropolojik ve mikro-sosyolojik bir ölçekte tüketim ve alışkılar alanında bir süreci betimliyorum.

V. bölümde, tarih, mimarlık, ekonomi, sosyoloji ya da etnoloji gibi farklı disiplinlerin nasıl da ölçekler sorunuyla karşı karşıya kaldığını gösteriyorum.

Sosyal bilimlerde disiplinlerin epey bir kısmı 1960'lı yıllardaki büyük makro yaklaşımlardan, 1980'li yıllarla birlikte son derece küçük, yani nano-sosyolojik yaklaşımlara geçtiler.

Bu saptama, günümüzde yöntemle ilgili merkezi bir soruyu sorma imkânı verir: Batılı toplumlarda ilan edilen bireycileşme bazı sosyal bilimlerin bir kısmı tarafından bu döneme değin çok az incelenen bireyi gözlemlemede bir gözlem uygulamasını ve böylelikle bir ölçek değişimini mi belirtir ve bu durumda bireycileşme gerçekliğin bir serabı ya da etkisi midir?

Eğer gerçekliğin bir etkisiyse bu ve o halde epey bir bireycileşme söz konusuysa, o zaman, günümüzde bireyi oluşturan bir imgeden bahsedip bahsedemeyeceğimizi ve bu durumda bireyin yaşadığımız toplumlarda daha değerli görünüp görünmediğini ya da toplumun işlemesinden söz edip edemeyeceğimizi daha iyi ayırt etmek gerekecektir.

Bu ikinci durumda, birey, daima sosyal işleyiş, onun kurumları, normları ya da eşitsizliklerinin baskısı altında bulunur ve bu nedenle toplum kendi işleyişinde artık bireyci değildir. Toplum değer bakımından daha bireyci ama işleyişinde de o kadar kolektif olacaktır. Ölçekler yaklaşımının sağladığı, işte bu belirlilik ve dolayısıyla kesinlik kazancıdır.

II. – Ölçeklerin keşfi saha araştırmalarının çeşitliliğine bağlıdır

Sosyal bilimlerin bir panoramasını sunmaya değin, somut örnekler üzerine kurulan metodolojik bir yaklaşımı tercih ettim ve, nihayetinde, elinizdeki çalışmada daha kişisel bir yazım tarzını yeğledim. Böylece, mesleki ve sosyal eğitimimin tüm kurallarına karşıt bir biçimde kendimi ortaya koyabildim. Bu seçimin önemi, okuyucuya yöntemimin mikro-sosyal bir bakış açısına bağlı olduğunu, saha araştırmaları uyarınca bazı bölmeleri öne çıkardığımı ve böylece ölçekler yönteminin ampirik bir bakış açısına göreli olduğunu göstermeye imkân vermesidir. Kişisel üslubun amacı, okuyucu için yöntemin yer değiştirmesini desteklemektir.

Bir kurama değil ama ölçeğe göre düşünmek, benimsediğim ampirik bakış açılarının çeşitliliği üzerine kurulan bir pratik olmuştur benim için. Gerçekten de, 1969'dan bu yana, otuzlu yaşlarda tek başıma ya da başkalarıyla birlikte yüzden fazla ve özellikle 1990'dan itibaren S. Taponier, S. Alami, I. Garabuau-Moussaoui, Zheng Lihua, M. Neumann, I. Orhant, I. Favre ve A. S. Boisard ile birlikte

ve Magistère de la Sorbonne (Paris V) ya da CERLIS (CNRS) Argonotlar kadrosu yönetiminde bir araştırma birimi olan SARL'da, bir kuruma bağlı olan yirmi kadar araştırmacıyla işbirliği içinde olmak üzere kişisel olarak çok sayıda saha araştırması yaptım.

Bu saha araştırmaları, Afrika, Avrupa, Amerika ve Asya'daki farklı ülkelerde yapıldı. Bu araştırmalar, beyaz domuz pastırması, gençlerin istihdamı, SDF, EDF'de sürgün edilenler, yurttaşların borçlanması ya da Fransa'da PTT hizmetlerine duyulan güven ya da güvensizliğin sosyal açıdan nasıl oluştuğu gibi konuların yanı sıra, Üçüncü Dünya ülkelerinde görülen çocuk ishalinden Çin'de SMS'ye değin çok sayıda inceleme konusuyla ilgiliydi.

Ölçek çerçevesinde düşünmek, aynı zamanda, bir deneyimin, 1960'lı yıllarda önce felsefede, sonra sosyolojide öğrenciyken yaşadığım bir gerilimin ürünüdür. İster Aristoteles, Platon, Aquinolu Tommaso, Descartes, Kant, Nietzsche, Sartre ya da Camus gibi yazarlar olsun, isterse işlevselcilik, yapısalcılık ya da Marksizm gibi akımlar ya da "izm" altında sınıflanan diğer tüm kategoriler olsun, bunların derslerde sunulduğu her defasında talihli bir gruba mensup olmanın yararına inanmıştım. Çok farklı öğretim üyelerinden dersler alma imkânına sahiptim ama imkânsız olduğu bilinen bir birleştirme ilkesinin, genel bir yaklaşımın peşinden koşarken her seferinde çok sayıda düşünce arasında kalmaktan dolayı bocalamıştım.

Bu ilk deneyimin ardından, sosyolojik ve antropolojik uygulamalarımda, sosyal bilimlere uygulanan ve dışlayarak iş gören felsefi usavurma ve mutlak, saflık ve tümelleştirme

üzerine kurulan genel düşünceler karşısında büyük bir ihtiyat içine girdim. Bu ihtiyatı, N. Heinnich'in kitabına[1] gönderme yaparsam, N. Elias da paylaşmıştı.

1980'li yıllarda, bu Mutlak, Hakikat, Birlik ve gerçeklik açıklamasının üstünlüğü arayışını, doğrunun, pragmatik olanın, süreksizliğin, ikircimliğin ve gerilimin arayışının lehine, en azından kısmen terk ettim. Gözlem ölçekleri ve gerçekliğin verili bir ölçekte kesilmesine göre düşünmek, bana sarih fakat mutlak içinde tanıtlanamaz bir kanıt gibi göründü. Bunu pratik bir koyut olarak alıyorum.

Bu kanıt, doğrunun mevcut olduğunu ve bundan dolayı her şeyin birbirine denk olmadığını ilke olarak öne süren metodolojik bir görecelilik ve nominalist karşılaştırmacılık (comparatisme) üzerine kurulmuştur; çünkü bu kalkış noktasının kendisi de tanıtlanabilir değildir ve sözcükler sadece fenomenleri, gerçekliğin parçalarını belirtebilir. Bundan dolayı, evrensel bir genelleştirme olamaz. Bunlar da sadece fizikte, nicemsel fizikle göreli fizik arasında olduğu gibi sınırlı genellemelerdir; her şeye rağmen, bu genellemeler güçlü bir erime sahiptir. O halde, kuramlar arasındaki farklılık, bunların az ya da çok geniş olan fenomenleri hesaba katma kapasiteleridir.

Açıkçası, benim bakış açımın değişmesini kolaylaştıran olay, 1986'da IRD'den (eski ORSTOM) sosyolog bir meslektaşımla bir gün tesadüfen yaptığım bir telefon tartışmasıdır. Bu tartışma, 1971 ve 1975 yılları arasında Madagaskar'ın Yüksek Platoları'nda yürüttüğüm araştırmanın, yok-

1) *La sociologie de Norbert Elias*, La Découverte, 1997, s. 113.

sul köylüler ve onların dış pazarın baskısı altında gerçekleşen bütünleşmelerindeki bürokratik tahakkümü iyice ortaya çıkardığını fark etmemi sağladı. Aynı zamanda, 1975 ve 1979 arasında Kongo'da sebzecilik kültürünü yaygınlaştırma işlevine yönelik bir proje üzerine yürüttüğüm sonraki bir araştırma, tam tersine, köylülerin Fransa'da 1969 ve 1971 arasında M. Crozier ve E. Friedberg ile birlikte incelediğim maden ocaklarındaki mühendisler gibi aktör ve strateji uzmanları olabildiklerini gösteriyordu. O halde, gerçek ama çelişkili iki sonuçla karşı karşıyaydım: Nasıl oluyor da hem strateji uzmanı ve dolayısıyla özgür bir aktör hem de aynı zamanda tahakküm altına alınmış ve böylece koşullandırılmış bir aktör olunuyordu. İşte, bu gerçek ve çelişkili iki sonuçla karşılaşmam, bende gözlem ölçekleri fikrini doğurdu. Yavaş yavaş, gerçekliğin, gözlemin odağına göre değiştiğini ve ölçeği değiştirme olgusunun ilgi çekici olduğunu kabul ettim.

III. – Gözlem ölçeklerinin işlersellik modellerinden biri: Coğrafi harita

Coğrafyacılar sayesinde sağlam bir ölçekler yaklaşımına sahibiz. Bu, onların temel aletidir. Yol haritaları örneği, ölçeklerle göstermeye çalıştığım şeyin iyi bir tanıtlamasıdır.

Eğer Paris'ten Ange yoluyla Doğu Pireneler'deki Perpignan'a gitmek istersem, öncelikle 1/1.000.000 ölçekli bir haritayı tercih ederim. Coğrafyacılar için küçük ölçekli bir haritadır bu ama sosyal bilimlerde metaforik açıdan

büyük ölçekli bir haritadır; bunu, burada sosyal sınıflar, devlet ya da kültür gibi makro-sosyal fenomenlerin gözlem ölçeklerini belirtmek için bir kenara koyacağım. Bilhassa otoyolları, ulusal yolları ve bazı şehir yollarını görüyorum [harita üzerinde]. Öncelikle engebe ve akarsulara ilişkin fikir ediniyorum. Perpignan çok küçük bir sarı altıgen gibi görünüyor. Hiç sokak görmüyorum.

Doğu Pireneler'e vardığımda, 1/200.000 ölçekli bir haritayı tercih ediyorum. Fransa'nın geri kalanı ortadan kayboluyor. A9 otoyolu, haritayı İspanya'ya değin kat ediyor. Bu yol, Perpignan'a doğru giden N9'la birleşmek üzere D117 ile kesişiyor. Kent yolları ve akarsular artıyor. Engebeler daha bir belirginleşiyor. Perpignan, bir çevre yolu, geçişli sokaklar ve bir şehir merkezi ve bir bulvarla çevrelenmiş görünüyor. Perpignan büyüyor. Fakat şehir merkezindeki hiçbir sokak ismini göremiyorum.

1/1.000 ölçekli bir haritayla sonunda Perpignan'ın sokaklarını keşfediyorum. A9 otoyolu, artık uzun bir yolun parçasından başka bir şey değil. 9 numaralı ulusal yol, Pireneler Bulvarı'na, daha sonra benim işaret noktam olan Arago Meydanı'na değin Barselona Rıhtımı'na ulaşacağı kuzeyde içerilerde bir yerde gözden kayboluyor. Dağ ve çok sayıda akarsu gözden yitiyor. Sadece Têt ve Basse Nehri şimdi tüm haritayı kaplayan Perpignan'ın merkezini kat ediyor. Mezarlıkları, tren yolunu, kamu binalarını ve Arago Meydanı'nı fark ediyorum. Fakat Ange Sokağı her zaman belirgin değil.

Ancak 8/1.000 ölçekli bir haritayla yeni bir rıhtımı, köşesinde Ange Sokağı'nın başladığı Arago Meydanı'na

çıkan Lattre-de-Tassigny Rıhtımı'nı keşfediyorum. Otoyollar, ulusal yollar, il yolları, geçitler gözden kayboluyor. Sokakların labirenti andıran karışıklığının uzağı görmemi engellediği son derece mikro bir ölçekte bulunuyorum. Bununla birlikte, yolculuğumun hedefine ulaştığımda, kendi kendime bilhassa arabamı nereye park edeceğimi soruyorum. Yeni sorunumu çözmek için hangi yeni aleti kullanmam gerektiğini soruyorum kendime. "Bu artık yelkenle değil, saatçilikle ilgi bir meseleydi." *Bela*'nın ve denizdeki boylamlar sorununun öyküsü uyarınca, bu, kitabın sonunda sonuç metaforu olarak yeniden ele alacağım bir konudur.

Paris'ten Perpignan'a değin tüm bu gözlem ölçeklerini kat ederken her defasında yeni işaret noktaları belirledim. Üst ve alt ölçekler arasında birleşme noktaları buldum. Ölçeği değiştirirken bilgileri kaybettim ve onları yeniden buldum. Her ölçek, diğerlerinin karşısında bağlam olarak işime yaradı. Fakat, içerilen bilgileri her ölçeğe "katmaya" çalışmadım. Daha ziyade, bir güzergâh ya da –bir ekonomistin diliyle konuşursak– bir akış şeması (filière) oluşturdum. O halde, bilgiyi ardışık bir şekilde kullanmak konusunda pratik yaptım.

Her şeyin sosyal gerçeklik içinde yer aldığını biliyorum. Fakat ölçekler yöntemi, bana, iki ölçek arasındaki temas noktaları –bu noktalar mutlaklık içinde değil, gerçekliğin kesip parçalanmasına göre mevcuttur– hariç, gerçekliğin gözleminin süreksiz olduğunu göstermektedir.

II. Bölüm

KARARLAR

2 Nisan 2003'te, J. Scwhartz, *Herald Tribune*'de *Columbia* mekiğinin 1 Şubat 2003'teki kazasına ilişkin bir makaleyi büyük bir başlıkla yayımlar: Gönderilemeyen mekik konusunda bir uyarı mesajı. Bir mühendis, dış kazalara ilişkin daha fazla görüntüye sahip olmanın gerektiğini yazmıştı." Mühendis, kısa bir süre önce, ister devlete ait teleskoplardan isterse gökten hareket ederek olsun, dıştan çekilecek mekik görüntülerinin mümkün olup olmadığını sormuştu. Mekiğin entegrasyon programının sorumlusunun yanıtı olumsuzdu. Bu yanıtın hemen ardından, mühendis bir elektronik posta iletisi yazmıştı. Mekik birkaç gün sonra söküldü, görüldüğü kadarıyla kazanın nedeni olarak "bildirilen" gerekçe ısınmaydı. Sorun şudur ki, bu ileti mühendis tarafından asla gönderilmedi. İleti, mühendisin bilgisayarının "müsevedde" dosyasında kalmıştı. Mühendis mesajı gönderme kararını bir risk olarak mı yoksa pek de akla yatkın olmayan bir şey gibi mi görmüştü?

Her şeye rağmen, bu, bir gözlemci için *a posteriori* karar vermek bakımından basit gibi görünüyor: Biri "biliyordu". Akla yatkın bilgiyi mantıksal olarak seçmenin ve olası tek kararı almanın "sadece tek yolu" vardı: Kazanın fotoğraflarını çekmek. Üst yöneticiler bunu dikkate almamışlardı. Sonuç felaket oldu. Bu kararın görünürdeki "saçmalığı" nasıl açıklanabilir?

I. – "Saçma" kararların göreliliği

Gerçeklikte, sonuca ilişkin iyi bir karar alınma anına gelindiğinde hiçbir şey basit değildir. Çeşitli bilgilerin çıkardığı "gürültü" çok önemlidir. Yukarıda, örneğin, 27 Şubat 2003 tarihli *USA Today*'deki makalenin işaret ettiği gibi, çoğu zaman ciddi bir uyarıyı diğerlerinin arasından, bir uzmanın rutin simülasyonundan ayırt etmek olanaksızdır. NASA'nın "karar mercileri" 31 Ocak'a kadar risk belirten çok sayıda simülasyon mesajı aldılar. Onlar için olanları hesaba katmak ve belirsiz bir bilgiler ortamında maliyet ve güvenlikle ilgili çok sayıdaki hedef arasından çabuk ve kesin bir çözüme ulaşmak kolay değildir.

Tüm bunlara rağmen, uygulamada, bir karar çoğu zaman uzun ve dingin bir nehrin düzenli akışından ziyade düzensiz bir biçimde görünür. Bu, March ve Olsen'in *Ambiguity and Choice in Organizations*'ta[1] karar almaya ilişkin

1) Universitetforlaget, 1976.

olarak "model çöp tenekesi"yle (*garbage can pattern*) uzun zaman önce ulaştıkları önemli sonuçlardan biridir.

Bu karar, C. Morel'in *Les décisions absurdes*[2] adlı kitabında düşündüğü gibi, *a posteriori* bilişsel ve ussal mikro-bireysel bir bakış açısından saçma olabilir. Özellikle *Challenger* olayını, uçak kazalarını, tanker gemilerini ve okunmaz transparanların kazalarını ele alır. Kitapta anlatılan olaylar heyecan vericidir. Bu olaylar, bireysel karar vericinin başka şeyleri görmesini engelleyen bilişsel tünellerin önemini ortaya çıkarır. Daha da şaşırtıcı olanı, yazarın kolektif kararlara ilişkin olarak yaptığı sosyolojik yorumdur.

Morel, tüm sosyal etkileşim ve tüm öğrenim ya da tarihin dışında, klasik mikro-ekonomide olduğu gibi, saf ve mükemmel bir ussallığın var olduğunu ilke olarak öne sürer. Saf bir ussallık modelinden sapan bir karar saçma bir karar haline gelir; bu saçmalık, esinlendiği Raymond Boudon'un ifadesini yeniden ele alırsak, mantıksal "makul nedenler"le açıklansa bile böyledir. Aslında, metodolojik bireycilik akımına göre, us, aktörün yerine mantıksal olarak benzer bir şey yaptığım durumda makûldür.

Fakat, fen ve teknik bilimleri alanında olduğu gibi, ekonominin konusu faillerin davranışlarını organize eden ussallık üzerine çalışmak olduğuna göre, "ussallık", mikro-ekonomide kendiliğinden iş görse bile, yine de kültürlerin çeşitliliği ve bu nedenle eylem mantıklarından dolayı antropolojide ve aktörlerin karşı karşıya kaldıkları ussallıkların

2) Gallimard, 2002.

ve boyun eğdikleri kısıtlamaların çokluğundan dolayı etkileşimci mikro-sosyolojide sorun oluşturur. Psikolojide de bilişsel olmayan, anlam, duygu ve bilinçaltına ait davranışlar açısından sorunlar doğurur.

Benim bakış açıma göre, bir kararın saçma olduğunu söylemeye neden olan olgu, bir usdışılığın etkisinden ziyade bir gözlemin sonucudur. Saçmalıkla açıklama, çoğu zaman, çıkarlarımız ya da dünya görüşümüzle ters düşen bir sorunu desteklenebilir kılmak için adlandırmanın bir aracıdır. Ussallık kendinden menkul değildir. Bir bakış açısına göreli biçimde oluşur. İnsani, ekonomik ve teknik planlara ilişkin her zaman çok sayıda çözüm mevcuttur.

Oysa, karar üzerine olan çok sayıda kitap –H. Simon'un sınırlı ussallık kavramıyla, yani tüm bilgiye sahip olmanın olanaksızlığı ve tüm bilgilerden emin olunamayacağı gerçeğiyle gösterdiği gibi– kusurlu olsa bile ihtiyaç duyduğu daha iyi bilgiyi elde eden ve verili bir anda karar veren ussal bir karar verici tarafından alınan bir karardan hareket eder. Sanki her şey tek bir ussallık, 1960'lı yıllarda M. Crozier tarafından eleştirilen *one best way* (en iyi tek yol) varmış ve aktörlere atfedilen usdışılığın tümden açılımı engelleniyormuş gibi görünmektedir.

Örgütlerde ve evsel mekânda alınan çok sayıdaki karara ilişkin gözlem, bana, bu modelle olan tüm benzerliğin kolektif durumda yalnızca rastlantısal olduğunu, anı saptamanın ve kararın mikro-sosyal aşamada alınmasını saptamanın bazen epey güç olduğunu gösterdi.

Bu bölümün amacı, ussallığın ve bizatihi karar almanın göreliliğinin anlaşılmasını sağlamaktır. Bu, ussallığın terk

edilmesi anlamına gelmez. Tam aksine, durumun zorlamasının dışında bir mutlak olan ussallığın kurulduğunun yadsındığını, yani bu kurulmada bir meta-inancı, hatta bir süper-dinin düzenlenmesinin yadsındığını gösterir. Sosyal bilimlerde ussallık, açıklama gücü kapsamlı olsa bile, daima sınırlıdır. Ussallık koşullarından ziyade, C. Cayol'un kitabıyla[3] yankı uyandıran "duyarlı zekâ" ya da A. Caillé'nin MAUSS (Sosyal Bilimlerde Anti-Faydacı Akım) ile birlikte savunduğu gibi anlam koşulları içinde açıklamaya yer açan bu sınırlılıktır.

Gözlem ölçeklerine göre ussallık ilkesi ve kararın bizatihi gerçekliği değişir. Mikro-bireysel ölçekte karar, biricik bir anda kişi tarafından yapılan bir seçim, bir hakemlik (yargıcıya başvurma, arbitrage) olarak görünür. Mikro-sosyal bir ölçekte karar, zaman içinde bir süreç, durumun baskısı altında ve açık ya da örtük ussal ve duygusal stratejik hesaplar ve iktidar ilişkileri temelinde çok sayıdaki aktör arasındaki etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkar. Makro-sosyal bir ölçekte hakemlik ve süreç olarak karar, çok sayıdaki etmen lehine ortadan kalkar. Karar, düşünce, değer, temsil ya da pratikler biçimi altında bir sonuç çıktığında bir karar kutu haline gelir.

Aynı ölçekte ussallık değişebilir de. Böylelikle, mikro-sosyal bir ölçekte süreç ve etkileşim olarak karar ölçeğinde –ki araştırmalarımın çoğunu yürüttüğüm bir ölçektir bu– ussallık, kararı organize eden aşamalara göre değişir. İmdi, karara ön gelen ve duygusal kadar ussal savlar üzerine kuru-

3) Paris, Village mondial, 2003.

labilen momenti ayırt ediyorum. Bu aşamada ussallık daha görünürdür. Ardından, çoğu zaman belirli bir dozda inanç ve olası sonuçların belirsizlikleri karşısında imgeseli gerektiren eyleme geçiş momenti gelir. O halde, bu, ussallığın daha az görünür hale geldiği bir momenttir. Son olarak, kararın ardından gelen moment alımlama momentidir. Bu, çoğu zaman, aktörler tarafından alınan kararın güçlü bir yeniden yorumlamasıyla iyice belirginleşir. Bu, onun, alıcının hedeflerine göre ussal ve vericinin hedeflerine göre "saçma" haline gelmesine neden olur. Ussallık, kararın dinamiğine bağlı olarak çeşitlenir.

O halde, şimdi, kesip bölmelere (découpage) göre ortaya çıkan ya da ortadan kaybolan boyutları göstermek için gözlem ölçeklerine göre kararın farklı boyutlarını sunacağım.

II. – Mikro-bireysel ölçekte hakemlik olarak karar

Mikro-bireysel ölçekte karar, bilinçsiz ya da örtük motivasyonların veya bireylerin ussal ve bilinçli hakemliğinin bakış açısından analiz edilebilir. Burada, Paris'te bulunan ve o dönemde André Léon ve Brigitte Grandjean tarafından yönetilen, tüketici davranışı üzerine çalışan bir araştırma derneğinde, "Différence"ta çalışırken 1982'de keşfettiğim fayda-maliyet kararının ussal koşulları içinde bir karar modelini sunmayı tercih edeceğim. Hakemliğin ussal mekanizmalarını ve sosyo-demografik değişkenlerle

olan rastlantısal bağlantılarını anlamak için bir iktisatçı olan F. Bensa ile birlikte bu modeli 1991'de test ettim. Bu, duygu ve bilinçsiz motivasyonların aleyhine ussallığa fazla değer veren bir modeldir. Bu modelin yararı, mikro-sosyal ölçekte diğer boyutların görünmesini ve böylece ussallığın "hareketliliği"nin (mobilité) daha fazla anlaşılmasını sağlamasıdır.

1. Bireysel kararın fayda-maliyet analizi: hakemlik ve alışkı. – Model, kararın yedi alt modelini içerir. Paradoksal olarak, model için sıklık koşulları içinde en önemli şey, "alışkı" ya da rutin modelidir. Burada hatırlanmalıdır ki, bir satın alma kararının ilk aşaması kararsızlıktır. Bir marka ya da ürün karşısındaki bağlılık ilkesi bunun üzerine kurulur.

İkinci model, "itme" modeli, ürünün bir özelliğinden hoşlanmama durumunda ürünün satın alınmayacağını belirtir. İkincinin tam tersine, üçüncü model, yani "çekim" modeliyse ürünün benim tercihim olan bir özelliğe sahip olduğu ve bu özelliğin benim nezdimde özelliklerin en önemlisi olduğu anlamına gelir. Dördüncü model "değerlendirme" modelidir: Karar verici, kendisine uygun olan özellikler arasından bir tercihler sıralamasına göre seçim yapıp satın alma kararını verir. Beşincisi "telafi" modelidir: Karar verici, tercihlerinin eklenmesine göre, ama bu tercihleri bir sıra düzenine koymaksızın seçimde bulunur. Altıncısı "sevimsiz" (soğuk), daha az kapsayıcı olan ürünler için iyi işlev gören bir "kayıtsızlık" modelidir. Yedincisi bir "ekonomi" ölçütü üzerine kurulur: Karar verici, terci-

hi olmasa bile, uygun bir fiyatı olan ürünün lehine satın alma kararı verir. Elbette fiyat önemli bir rol oynar, fakat burada model, beğeni, renk ve konfor gibi diğer etmenleri silmemek için başka faktörler arasından bir değişken oluşturmaya çalışır. Model, eğer ürün konusunda bilgili değilse, alıcının çok az betim noktasına sahip olduğu şarap gibi bir ürün karşısında kalite ölçütü olarak bile hizmet edebilir.

Bu fayda-maliyet modeliyle, daha ziyade verili bir anda ussal bir tarz (mode) üzerinden mantık yürütüyorum. Bu, sosyal bağlamın tümüyle dışında bir birey tarafından yapılan bir hakemliktir. Bu modelin yararı, aktörler tarafından ifade edilen somut bilişsel tercihlerden hareket etmesidir. Psikolojide bu ussal seçim yaklaşımı, *Les chemins de la persuasion*'da,[4] 1970'li yılların sonlarından itibaren, Jean-Noël Kapferrer tarafından geliştirilmişti.

Mikro-bireysel ölçekteki psikolojik fayda-maliyet modeli, bir ölçüde, *La nouvelle micro-économie*'de[5] Pierre Cahuc tarafından betimlenen "kooperatif olmayan dayanaklar kuramı"ına denk düşüyordu; yani, bu, aktörler arasındaki tüm etkileşimlerin dışında, "bireysel seçimlerin tutarlılığını inceleyen" ekonomik bir yaklaşımdır. Bilgi, burada, temeldeki hipotezin, bilgiye erişimin failler arasında asimetrik olduğu bilgi ekonomisi koşulları içindeki yaklaşımların tersine, tam olarak dikkate alınır. Pierre Cahuc'ün bilhassa göstermeye çalıştığı şey şudur: Bunlar, reel karar alışları ve bundan dolayı sınırlı ussallık koşulları içinde

4) Dunod, 1978.
5) La Découverte, 1998.

usa vurmanın önemini açıklamada ussallık hipotezinin sınırlarıdır. Kullanıma hazır sebze örneğinin gösterdiği şey budur.

2. Belirsizlik içinde hakemlik, kalite ve sosyal normun işareti. – 1985'te, Nantes'ta, ADRIANT tarafından bana kullanıma hazır taze sebze tüketicilerinin sebzeleri satın almaya nasıl karar verdikleri ya da vermediklerini ortaya çıkarmaya yönelik bir soru sorulmuştu. Dört saat boyunca on tüketiciden oluşan bir yuvarlak masa organizasyonundan hareket ederek yedi aşama içinde bir bireysel kararlar dizisi oluşturdum. Soruların hepsi, ürün bilgisine, belirsiz olana ve son olarak da karar üzerinde etkili olan faktörlerin araştırılmasına dayanıyordu. Daha sonra, bu modeli, insan bilimleri kitaplarının (L'Harmattan) ve ardından ilaç ve beden bakımı ürünleri gibi çok sayıdaki tüketim malının satın alınması kararlarının dinamiğini anlamak için 1991'de S. Taponier, I. Orhant ve hukuk öğrencileri ile birlikte uyguladım.

Yöntem, satın alma yerindeki tüm karar alma sürecinde seferber edilen ölçütleri bizatihi kişilerle yeniden oluşturabilmekten meydana gelmektedir. Ne aşamalar ne de aktörlerin ussallık ya da usdışılıkları üzerine *a priori* bir şeyi ilke olarak ileri sürüyorum; ne var ki, aktörün davranışı ve algılamaları, tutarsızlık ve gerilimleri gerektiğinde bütünleştiren içsel bir mantığa bağlıdır. Başka bir mantığı, bir ekonomistin, bir mühendisin ya da bir menajerin mantığı göz önüne alındığında usdışı görünebilen şeyin mantığını araştırıyorum.

1980'li yılların ortalarında tüketiciler için LPE'lerin satın alındığı yer sorun teşkil etmez: Bu yer büyük bir alandır. Oysa belirsiz olan şey, LPE'lerin bulunduğu reyondur: Soğutma vitrini, sebze reyonu ya da piliç reyonları. Diğer belirsizlik, LPE'lerin bütün bir yıl boyunca uygun olup olmadığını bilmektir. Algılanan zorluk, o halde, ürünü bulmada karşılaşılan zaman kaybıdır.

İkinci aşamada, doğrusal bir biçimde, tüketiciler, ambalajın saydam olup olmadığı, etiketin kolay okunup okunmadığı, barkodun düzgün konulup konulmadığı ve '*packaging*'in (paketleme) çekici olup olmadığına ilişkin bir güven duygusu geliştirirler. Ne var ki, eğer barkot kötü düzenlenmişse ya da son kullanım tarihini gösteren etiket okunmuyorsa, bu durum onlarda güvensizlik yaratır. Burada, satıcıların tüketicinin seçimini düzenleme tarzı üzerine kaleme aldığı *Sociologie du packaging ou l'âne de Buridan face au marché*[6] adlı kitabında Franck Cochoy tarafından tanımlanan çok sayıda geliştirilmiş öğeyi yeniden buluyoruz.

Karar sürecinin üçüncü aşaması, olumlu ya da olumsuz bir düşünce oluşturulması anını ifade eden etaptır. Bu oluşturma üç parametreye bağlı olarak değişir: Aranan kalite, aranan kalite ölçütlerinin belirli ya da belirsiz boyutu ve belirsizlik durumunda tüketicinin aradığı kaliteyi tanıdığı işaretler. LPE'lerde üç kalite aranır: Belirsiz olan tazelik, belirsiz olan gevreklik ve kazanılmış bir bilgi olan kullanım kolaylığı. Tüketiciler, bu belirsizlikleri gidermek

6) PUF, 2002.

için aranan belirsiz kalitenin varlığı ya da yokluğunun göstergeleri olan bir işaretler toplamı oluşturacaklardır.

Tazeliğin olumlu işaretleri, daha çok sebzelere bağlı olarak kırmızı, yeşil ya da sarı renk, parlaklık, kıvırcığın yaprakları üzerindeki su tanecikleri ya da ambalajdaki koyulaşma, yaprakların marulun yapraklarıyla kıyaslandığında hindibanınkiler gibi katı olması gerçeğidir; zira, bu, sebzeyi muhafaza etmenin en iyi biçimi olarak algılanan bir işarettir. Bu ölçütler, az çok taze sebzeleri işaret eder. Taze sebzeler, kararı olumlu ya da olumsuz bir düşüncenin lehine oluşturmak için referans çerçevesi olarak hizmet eder. Bundan dolayı, kuşkusu olmayan tüketiciler için tazelik işaretleri mevcutsa, markanın fazla önemi olmaz. Aksine, ürüne ilişkin kanaat olumsuzsa süreç durur.

Eğer kanaat olumluysa süreç dördüncü etapla, burada hâlâ olumsuz bir karara yol açabilecek zorlamaların hesaba katıldığı etapla devam eder. LPE'nin fiyatı, taze sebzelerinkiyle kıyaslandığında fark çok fazlaysa, ürünün satın alınmamasına yol açabilir. Kullanım tarihi aynı şekilde rol oynayacaktır: LPE'nin kullanımı, taze sebzeye oranla daha mı kolaydır, yani hazırlanması daha mı az zaman gerektirir? Grubun normu –ve daha kesin olarak aile ya da çiftin normu– bu ürünün lehine ya da aleyhine mi olur? Kullanıma hazır kıvırcık almak isteyen bir kadın, evinde "gerçek" kıvırcıklar hazırlanmasına değer veren kocası tarafından bu bakımdan engellenir. Sonunda, ona bağlanan sosyal kodla uyuşan LPE'nin bir kullanım durumu olup olmadığını bilmek kalır geriye: Bir düğün vesilesiyle müdürünü, arkadaşlarını yemeğe konuk olarak kabul et-

mek için LPE kullanılabilir mi ya da bu gayrı resmi ailevi alışkıya mı gönderir? Her defasında, sorun, yenilikler üzerine olan bölümde göreceğimiz gibi, alışkının grup kuralları tarafından kabul edilip edilmediği, gerekli olup olmadığı ya da yasaklanıp yasaklanmadığını bilmektir.

Beşinci aşama seçim etabıdır. Bazı tüketiciler, zamandan kazanmak için kullanıma hazır sebzelerden kıvırcığı, kereviz bayırturpunu, kırmızı lahanayı ve kış salatasını tercih ederler. Kırmızı pancar zaman kazandırdığı ve elleri daha az kirlettiği için seçilir. Öte yandan, havuç ve patates, zaman kazandırdığı için ya da fiyatından değil, tadı beğenilmediğinden bazıları tarafından reddedilir. Turplar da seçilmez çünkü onları evde hazırlamak kolaydır ve tat farkı kullanıma hazır olanın zayıf avantajına oranla çok yüksek görünür. Salatalık pek tercih edilmez, zira bazı tüketiciler için "bu sebzenin kabuğunu soymanın gerçek bir hazzı" vardır...

Altıncı aşama LPE'nin evde hazırlanması ve tüketilmesi etabıdır. Bu aşama, yedincisini, kullanıma hazır sebzenin yeniden satın alınması ya da alınmaması etabını koşullandırır. Bu son iki aşama esnasında, psikolog Mathy Chiva'nın unutulma eğiliminde olunan besin ürünlerini pazarlamayla ilgili belli bazı stratejilere göre önem atfettiği hormon, beğeni (tat) ölçütleri kısmen yeniden oluşturulur. Alışkı ve sosyal normlarla bu aşamalarda da karşılaşılır.

Kullanılan yöntem, bir aktörün aradığı kaliteyi tanımasını sağlayan işaretlerin bu yöntemce yeniden oluşturulması anlamında göstergebilimseldir. Biraz tıbbi göstergebilime

benzer. Fakat *Mythologies*'deki (1957) Roland Barthes'ın, Giorgione'nin[7] *La Tempête*'i üzerine Salvatore Settis'in, Hollanda'daki günlük yaşam üzerine Tzvetan Todorov'un (1993)[8] ya da Jean-Marie Floch'un iletişim alanındaki klasik göstergebiliminden farklıdır. Klasik göstergebilim bir imge, bir resim ya da bir reklamı analiz eder, fakat burada ileri sürülenin tam aksine, aktörler tarafından verilen anlamdan hareket etmeksizin imgenin bağlamı ya da mantığından kalkarak onu analiz eder. Bilhassa tarihsel çalışmalar söz konusu olduğunda bunu anlamak çok kolaydır.

Bu yöntem, örnek olayların çeşitliliğini, seçim ölçütlerinin olası varlığını, bunları dengelemeksizin aydınlığa kavuşturmaya çalışması anlamında nitelikseldir. Bu yöntem, aktörün ussal olduğunu, ama ussallığının maddi ve sosyal kısıtlamalarla sınırlandığını ve bundan dolayı içine sıkıştırıldığı sosyal etkileşimlerin baskısı altında davranışta bulunduğunu adamakıllı gösterir. İngiliz antropolog Daniel Miller'in *Theory of Shoping*[9] adlı yapıtının "bir süpermarkette aşk yapmak" adlı bölümünde gösterdiği gibi, alışverişler tek başına yapılsa bile, yine de evin birliğini temsil eden gruba, yani aşka göndererek yapılır. Antropolojik bir bakış açısından pratiğin durumu bireyseldir ama anlamları kolektifte bağlıdır.

Karar ve bilhassa ussallığın anlamı, 1990'lı yıllarda Ekipman Bakanlığı'nda Word 6 yazılımının kullanılması ola-

7) L'invention d'un tableau, *La Tempête* de Giorgione, Minuit.

8) *Éloge du quotidien: essai sur la peinture hollandaise du XVIIe siècle*, Adam Biro, 1993.

9) Polity Press, 1998.

yını takiben, 1995'te S. Taponier ve S. Alami ile birlikte yaptığımız bir araştırmayla göstereceğim gibi, aktörler arasındaki etkileşimler üzerine temellenen bir eylemler sistemi içinde gözlemlendiği zaman değişir.

III. – Mikro sosyal ölçekte süreç olarak karar

1993 ve 1995 yılları arasında Ekipman Bakanlığı'nda World 6 yazılımının kullanılmasına başlama kararı, büyük bir örgütte sıradan karar sürecine ilişkin ders alınacak bir durum olarak sunulabilir. Aktör ve karar vericileri imlemek olanaklıdır ya da bir karar aşamasından diğerine "pasörler"i açıklamak belki daha iyi olacaktır. Fakat, örgütleri konu alan Jacques Girin ve Anni Borzeix'nin ya da iletişim teknolojilerini konu alan Christian Licoppe'un, *Pour une critique de la raison anthropologique*[10] adlı kitabın yazarı Bruno Péquignot'nun aksine, kendi içinde dil üzerine pratik olarak hiç çalışmamış olsam bile, burada karar, bir gerilimler, bağlaşıklar, müzakere ve retorik akışı olmaktan ziyade bir moment olarak daha az görülür.

1. Büyük bir örgüte yeni bir yazılımın girmesi. – Metin işlemenin yeni bir versiyonunu kabul etme kararı, Ekipman Bakanlığı'nın Microsoft'un ürünleri olan Word metni (versiyon 2) ve tableur Excel (versiyon 4) işletimi-

10) L'Harmattan, 1990.

nin yazılımıyla bürokrasiyi yönetmek için Windows çevrelemesini seçtiği anda işlettirebileceği bir süreçle birleşmektedir.

Tüm karar süreçlerinde olduğu gibi mikro-sosyal ölçekte mutlak başlangıç yoktur. Alain Cottereau tarafından 1960'lı yıllarda gösterilmiş olduğu gibi, kolektif bir kararda emin olunan tek moment, herkesin o dönemde verilen isimle "Panurge noktası"nı izlediği momenttir.

Burada, ayrıca, bir "papağan ölçeği"ne, yani daimi bir bilgi işlemsel yenilikler akımına iş düşer. Bunlar, hem Microsoft da dahil olmak üzere bilgi işlem pazarındaki rekabetin ürünüdür hem de bilgisayar ya da yazılımlarda kullanılan yenilikleri talep eden bakanlığın hizmetleriyle bilgi işlemsel bir uyum arayan dış müşterilerin baskısının ardından kentsel, bölgesel ya da ulusal hizmet taleplerinin etkisidir.

Öyleyse, kararda bir başlangıç noktası tespit etmek, sadece ne olursa olsun anlamında değil, fakat bunu daha uzağa götürebilmenin daima olanaklı olacağı anlamında bir karara ilişkindir. Fakat, kuşkusuz ki, nedensellik zincirinin çok fazla gerildiği bu noktada durmak gerek. Buradaki örnekte, 1990'lı yılların başından itibaren, Microsoft ve bilgi işlemsel bir deneme yeri olacak olan bakanlık arasında 1993 yazında bakanlığın ilk kez bilgisayar düzeniyle donatılmasına ve yapılan anlaşmaya gelinmektedir. Öyleyse, Ekim 1993'te Word 6 ve Excel 5'i kabul etme kararı, Microsoft'la varılan anlaşmanın yazılımların götürü biçiminde hizmete sunulmasını öngörmesi nedeniyle bir "mantıksal seyir" olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu kararın alınması gerilimsiz olmamıştır.

Bu, karar sürecinin ilk aşamasının, belirgin iki olaya sahne olması olayıyla açıklanmaktadır: Ekim 1992'de Word 2 ve Excel 4'ün bakanlık servislerine birlikte girmesi, beş ay sonra, Mart 1993'te Word 2 ve Excel 4 ile ilgili formasyon valizinin gelişi. O halde, Smart'tan Word 2'ye geçiş, bilhassa Smart'tan Word 2'ye transfer etmek için dosyaları yeniden almak gerektiğinde belli bazı bilgi işlem sorumluluklarında kötü anılar bırakmıştı.

Karar süreçlerinin çoğulluğunda, her aktörün yeni bir karar döneminin ortaya çıkması anında sahip olacağı algıyı yapılaştıran "belirgin olaylar" vardır. O halde, geçirdikleri deneyimlere bağlı olarak, aktörler, bakanlıktaki yazılım versiyonunun değişimi fikrine hiç de aynı tarzda yaklaşmazlar. Onların ussallıkları farklıdır. Bilgi işlemciler, her şeyden önce aletin teknik potansiyellerine duyarlıdır. Bilgi işlem hizmetlerinin canlılık kazanmasıyla sorumlu olan kişiler, bilhassa bu yeni versiyonun neden olacağı zorlamalara duyarlı kimselerdir.

Böylece, Microsoft ile yapılan anlaşma uyarınca, geçici versiyon "bêta", yeni yazılımları test etmekle yükümlü teknik yapı içinde, 1993 sonbaharında gelir. 1993 sonunda Microsoft yerinde bir çağrı yapar. Teknik belirsizlik zayıftır. Word 2'den Word 6'ya değişim, kuşkusuz, kendiliğinden işler gibi görünür.

Fakat, 1993 sonu 1994 başında, değişimin yayılmasıyla yükümlü servisler, Smart'tan Word 2'ye geçişte karşılaşacakları sorunlar göz önüne alındığında, versiyon değişiminin uygunluğu açısından sorgulanırlar. Ortada söylentiler dolaşmaya başlar. İki servis birimi arasındaki gerilim artar.

Teknik servisler için bu hızlı geçiş, Word 6'nın teknik kalitesinden, ulusal uygulamaların Word 6 sürümü altında bakanlıkta uygulanmaya konulmasından ve Microsoft ile yapılmış sürdürüm sözleşmesinin güncellenmesinin karşılığının merkezsizleştirilmiş servislerce ödenmesinden dolayı kendiliğinden gelişir.

Dağıtım servisleri, tam tersine, bütçe kıtlığının en yoğun olduğu dönemde, Word 6'ya geçiş demek olan yeni materyallerin satın alımının maliyetinden ve önceki formasyon hamlesinin henüz bitirilmesine karşın yeni bir formasyona geçmek için harcanması gerekecek enerjiden dolayı teknik bir mola verilmesinden yanadır. Yeni yazılımın işletimdeki bilgisayarların kapasitelerine oranla çok sayıda hafızadan yararlandığı tam da şimdi hatırlanmalıdır. Bundan dolayı, daha güçlü bilgisayarların satın alınmasını öngörmek gerekiyordu, bu da yeni bir yazılımın transfer edilmesiyle bağlantılı düşük maliyetin çok ötesine geçiyordu.

Tartışma sürecin bu aşamasında çözülemez gibi görünüyor. Gerilim şiddetlidir, zira her servis, merkezi kademeyle taşradaki merkezsizleştirilmiş hizmetler arasında bir tür '*lobby*'yi, bir ağı temsil etmektedir. Birinci, daha ziyade teknik baskı grubu, bilgi işlem noktasında durumu korumaya çalışır. Bu grup değişimi zorlar. İkinci baskı grubu daha genelcidir. Merkezi düzey karşısında baskı ve maliyet oranını en aza indirmeye çalışır. Böylece, teknolojik bir mola vermek konusunda zorlamada bulunur. Gerilimi çözmek adına 1994 yılı Şubat ve Mart ayları arasında çalışan bürokratik bir grup oluşturulur.

2. Gerilim eğrisinin yoğunluğuyla uzlaşma arasındaki bağlantı. – Grup, gerilimi bir süreliğine yatıştıran, mühlet üzerine ilk uzlaşmaya varmak için versiyon değişimi karşısında o ana değin hep ya da hiçi oynayan tartışmayı başka yöne kaydırarak bir uzlaşma anlaşmasına varır. Katılımcılar, hep birlikte, tarihi belirlenmeyen on sekiz aylık bir düşünme mühleti lehine bir karar alarak bir geçiş döneminin gerekliliği üzerinde anlaşırlar. Ayrıca, kurulacak yazılımların sayısı üzerine değil, ama bir mübadele formatı içinde düşünmeye karar verirler. Bu, merkezsizleştirilmiş servislere, merkezi idarenin uygulamalarını çalıştırmak için sadece Word 6'da bir görevi yerine getirmeyi ve bundan dolayı onlarca bilgisayarı kurtarmayı sağlayarak daha fazla serbestlik verir.

Bu aşamada, bunlar, kararın dayanağı haline gelen mühletlerdir. Word 6'nın esas önemi hiç tartışılmamıştır. Gerilim daha düşüktür ama ortadan kalkmamıştır. Gerilim, daha belirsiz bir kuşak (zone) içindeki müzakere kadrosunun görev yerinin kaydırılması sayesinde daha az şiddetlidir. Bir anlamda, Word 6'ya geçiş kararına, bireysel karar vericiyi gerçekten saptama olanağı olmaksızın, henüz angaje olunur. Bu gerçekten dolayıdır ki, krizin tırmanmamasını sağlayan “gerilim eğrisi”nin bu aşamasında hiyerarşik bir üst tarafından karar alınmaz.

Burada hipotezim şöyledir: Bir S eğrisiyle simgelenebilecek olan gerilim eğrisini hesaba katmaksızın son derece ussal, çok çabuk, konum dışı bir modele ilişkin bir karar almak bu eğriyi yükseltebilir ve eyleme geçişi engelleyebilir. Sorun, S eğrisinin daha zayıf bir iniş eğilimine sahip

olmaya başladığı anın matematik ölçüsünün mevcut olmamasıdır.

Mayıs 1994'te, bilgi işlem servislerinin müdür yardımcısı, bakanlık servislerinin hepsine bir "bürokratik konjonktür notu" gönderir. Bu not, yeni Word 6 versiyonunu salık vermek için bakanlığın emir niteliğindeki kararını bildirir ve bundan dolayı anlaşmanın ilk kısmına dayanır. Bununla birlikte, Word 6'ya geçişin gerçekleşme süresi içinde on sekiz aylık düşünme mühletini dönüştürürken yeni bir referans çerçevesi sunar.

Bu notun etkisi iki katına çıkar. Yazılı not olarak talimat eylemi başlatır ve bu anlamda yazmak harekete geçmektir. Fakat, aynı zamanda, bu not servisler arasında bir polemiği yeniden başlatır, zira teknolojik molanın taraftarları üzerinde uzlaşıldığını düşündükleri kararı tanımazlar. Genelgenin formülasyonu, gerçekte, nihai bir özelliği ya da –sözgelimi Haziran 1995 olarak– önerilen göç tarihini belirsiz bırakır. Her servis bu kararı kendi açısından ve kendi içinde, teknik servis Word 6'ya geçiş için gerekli zaman olarak, dağıtım servisi ise kararın yeniden incelenmesi için gereken bir zaman dilimi olarak yorumlar.

3. Bir karar sürecinde belirsizliğin yeri. – Genelge koşullarının belirsizliği, çalışma grubunun sonuçlarının belirsizliğini ve çok farklı algılama şemalarını uzlaştırma gereğinin olanaksızlığını ifade eder. Elbette, her aktör daha fazla saydamlık talep eder. Fakat gözlemler göstermektedir ki, bu saydamlık, her zaman olduğu gibi, bir başkasına hitap eder ama asla kendi grubunu muhatap almaz. "Saydam-

lık", bir "açık politika" ya da bir "güçlü sinyal" talebi, çok sık uygulanabilir bir talep olmaktan ziyade, gerilimin hayali bir biçimde çözülme retoriğine karşılık gelir. Bundan dolayı, çözümlemede birden fazla anlam, ters-işlevin sonucu olarak değil, daha ziyade kendi iç pazarı karşısında daha iyi müzakere yapmada bir manevra marjından kendini korumak için her baskı grubunun az çok kesin biçimde kararlaştırılmış ifadesi olarak ortaya çıkar.

Bu manevra marjının, Word 6'ya geçiş emri veren notun yayımlanmasının ardından, 1994 sonbaharında son derece önemli olduğu ortaya çıkar; gerilim, merkezsizleştirilmiş servislere ve merkezi idarenin diğer yönetimlerine doğru kayar. Merkezi idarenin müdürleri, kişisel olarak emri eleştirme çabasına girer ve versiyon değişimlerini frenleme, hatta durdurma talebinde bulunurlar. Bu, iki servisi, kararın savunulması için kurulan bir cepheyi oluşturmak adına düşünce ayrılıklarını ortadan kaldırmaya götürür. Böylece, geçiş modalitelerini açıklayarak bu düşünce farklılıklarını bastırmaya girişirler. Bilhassa mübadele formatı ve geçişin ilerici karakteri üzerinde ısrarla dururlar. Bu, gerilimin azalmasını sağlar.

Nihayet "Panurge noktası" iş görür. Word 6 ve Excel 5 ile ilgili formasyon valizleri, 1994'ün Eylül ve Aralık ayları arasında DDE'lere ulaşır. Bunlar Word 6'yı kuracaktır ama bazıları tüm kurulumun kesin tarihi olarak Temmuz 1995'i, diğerleri ise Word 6'ya yönelik göçün başlatılmasını nihai kalkış tarihi olarak görür.

Bu seçim, bilgi işlem servisleri açısından bir paradoksun belirtisidir. Bilgi işlemsel planda yenilik olarak algıla-

nan bazı DDE'ler daha uzun yolu seçerken, bilgi işlemi kaybetmiş görünen belli bazılarının da en şevkli kişiler olduğu ortaya çıkar. Mayıs 1995'te başladığımız araştırmamız, birincilerin 1992'de Smart'tan Word 2'ye dönük ilk transferle tükenmiş olduğunu gösterdi; ilk reform trenini kaçırmış olan ikincilerse açığı kapatmak için bundan yararlandı. Bu, bir kararın ve öyleyse aktörlerin ussallıklarının değişkenliğinin analizinde süreç etkisinin önemini teyit eder. Bu, bir ussallığın belki de görelilik demek olduğu anlamına gelen zaman içindeki durumların çeşitlenmesidir.

Karar süreci ikili bir akım etrafında gelişir: İlki dramatikleştirme ve dramatik olmaktan çıkarma akımlarıyla kendini göstererek duygusal ve ussallı sırasıyla harekete geçirir; diğeriyse sözlü ve yazılı alternatif bir alışkıya dayanan, sırasıyla belirsiz bir bilgiyi, daha sonra da kesin bir bilgiyi dolayıma sokar. Yazı, eylemin kesilmesinin bir düzeni ve öyleyse karar sürecini geliştirmenin bir aracı olarak rol oynar. “Duygusal zıtlaşma” ifadesi, bilgi işlemsel servislerin meşruiyetini tehdit etmemesi üzere ötesine geçilmeyecek sınırlamaların ve içeride minimal birlikte çalışma kapasitelerinin baskısı altındadır. Ussallık, tüm karar süreci boyunca harekete geçirilen eylemin baskılarıyla sınırlanır.

Duygusal ve ussallın, belirsiz ve kesinin harekete geçirilmesi, her aktör grubunun diğerlerine oranla kontrol ettiği anlamlı belirsizliklere ve her aşamada harekete geçirebileceği karar ve uzmanlığın aşamalarına göre değişecektir. Bu uzmanlık, sırasıyla teknik, beşeri ve bütçeseldir; bun-

lar, yeni müzakere kadrosunun yer değiştirmesine göre bizatihi evrim içinde değişir.

4. Kararlar papağan ölçeklerinin içine yerleştirilir. – Mikro-sosyal gözlem ölçeğinde kararın başlangıç ve bitiş noktasını –bu noktanın kesiksiz akımın daha geniş bir sürecine, papağan ölçeğine yerleşik olmasından dolayı– saptamak genelde güçtür. Bu akım, yerel, ulusal ve uluslararası düzeylere yerleşmiş aktörlerin yinelemeli etkileşimlerine bağlıdır. Öyleyse, değişimin başlama anı önceden tahmin edilemez, çünkü değişim lehindeki inisiyatif ya da baskı, merkezileşmiş hiyerarşik bir bakış açısından görülen kararın tam tersine, her yerden gelebilir.

Bu daimi ve öngörülemez akım, bakanlık aktörleri tarafından talep edilen "teknolojik mola"nın neden sadece bir düş olabileceğini açıklamaktadır. İşte bundan dolayıdır ki, büyük bir örgütte karar, bozuşmaya programlanmış eyleme nazaran daha sık biçimde dalgalanmaya bağlıdır. Programlamanın, bilhassa eyleme başlamadan önce istikrarlı bir ortamda bir düzen anı yaratma işlevi vardır. Fakat hazırlığın ussallığı, her ne olursa olsun, tüm karar ve sahneye koyma süreci boyunca ussallığın gerilim ve yer değiştirmelerini engellemeyecektir. Bu demektir ki, paradoksal olarak "ussal" bir karar, "saçma" ya da *vice versa* bir sonuç üretebilir.

Ussallık, bu ölçekte, bağımsız bir değişkenden daha ziyade, durumun etkilerinin bağımlı bir değişkeni olarak ortaya çıkar, fakat ussallığın açıklayıcı bağımsız bir değişken olarak dikkate alındığı bilişsel yaklaşımın mikro-bireysel ölçeğinin tersine, elbette bir değişken olarak kalır.

Gerçekte, mikro-sosyal ölçekte saçma kararlar yoktur. Bu, daha ziyade, hangi aktörün değişim esnasında kaybedeceği ya da kazanacağını ortaya çıkarır. Biri için saçma görünen şey bir başkası için ussal görünebilir ve bu da karar ve gerilimler eğrisinin gelişiminin güzergâhına bağlı olarak değişebilir.

Gerilimler eğrisi çoğu kez iki kutup, kolektif iş görmede gerekli olan optimum standardizasyon kutbu ve yerel uyarlanmalara olanak tanımak için muhafaza edilecek evrensellik kutbu arasında değişir. Bu nedenle, başkaları çeşitliliğin peşinden giderken, belli bazı aktörler normalleşmeyi teşvik edecektir. Ussallığın doğası, burada, gerilimler eğrisinin aşamalarına göre değişir. Bu, hareketli bir ussallıktır.

Daha genelde ve daima mikro-sosyal bir bakış açısından saçma kararlar sorunu, simetrik bir biçimde, kararları açıklamada iktidarın komplo teorileri sorununu ortaya koyar: Her iki örnekte, ilke olarak, bir niyet ve bir sonuç arasında ussal, basit ve mekanik bir bağlantı ileri sürülür. Her iki örnekte, saçma kararların gıyabında ve komplo teorileriyle "son derece dolu" soyut mantıksal tutarlılığa aşırı değer verilir.

Sosyal bilimlerde tutarlılık kendinden menkul bir kanıt olamaz, zira paranoyak da kendi sistemine göre tutarlı biridir. Onun sorunu, niyet etkilerini ve yarar mantıklarını gereğinden fazla yorumlamasıdır. Saçma kararlar örneğinde, niyetin usdışı olduğu farz edilir. Niyetin, başarılı bir sonuç veren "komplolar" örneğinde aşırı ussal olduğu varsayılır. Fakat bu tutarlılık, komplo ve sonuç arasındaki ne-

densel bağın açıklanmasına yönelik çok fazla bir basitleştirme pahasına gerçekleştirilir. Kanıtın kaynağı, bir ağa –çevre ve dönemlere bağlı olarak Siyonist, katıksız Mason ya da İslamcı– ve para, kültür ya da bir kadına atfedilir.

Her iki örnekte değişik gözlemlerden yola çıkılır. Bir yanda, başarılı olma ya da diğerlerine zarar verme niyetleri olan ve bunun hesaplarını yapan aktörler vardır. Kongo ve Madagaskar'da, birçok defa yakından gözlemleyebildiğim gibi, hükümet darbeleri yapıldı. Bu darbelerde şebeke, para ve kadınlar mevcuttu... Öte yandan, bundan zarar gören insanlar da vardı. Bazı hükümet darbeleri başarılı olur, ama her zaman öngörüldüğü gibi değil.

O halde, kimin suçlu olduğunu ya da "ipleri elinde tutan" grubun hangisi olduğunu bulmak için sonucun kimin yararına olduğu, "suçtan kimin kazançlı çıktığı" konusunda araştırma yapmanın görünüşte mantıksal temeli üzerinden niyetle sonuç arasında örtük ya da açık bir bağ kurulur. Her iki örnekte karara ilişkin belirsiz yollar, bunlara meydan okuyan aktörlerin mantıksal farklılıkları, kurumların ağırlığı, çok sayıdaki kararın başarısızlığa uğradığı ya da değişime karşı direnç gösterildiği olgusu, mikrososyal yaklaşımın gösterdiği şeyin aksine, paranteze alınır. Tam tersine, her şeyin daha pürüzlü, güç, öngörülemez, yavaş işleyen, hatta tutarsız ve bundan dolayı çürütülebilir göründüğü bir ölçekte görünmeyen bir eylemin akışkanlığı, bilhassa istatistik aletlerin iyi işlemesi için gereken bir tutarlılık ilkesi olarak ileri sürülür.

İki olgunun doğru ve çelişkili olup olmadığını kabul etmek çoğu zaman güçtür, ama bu, gözlem ölçekleri yakla-

şımını ortaya koyar. Bir genellemenin belki sadece seçilen kesime göre gözlem ölçeğiyle sınırlı olduğu fikrini kabul etmeye götürür. Verili bir ölçekte –bu, evrensellik fikriyle somut olarak ama bir gözlem ölçeğiyle sınırlı olan yeniden canlandırmanın bir aracıdır– bir başka dizi araştırmanın yeni sınırlardan karara ilişkin yeni çeşitlilikler, yeni düzenlilikler, yeni karar modelleri ortaya çıkarmasına değin hiçbir şeyi genelleştirmeyi engellemez.

Böylece, makro-sosyal ölçekte ilerlerken, yargı ve süreç olarak karar, ister kültürle ilgili olsun isterse makro-ekonomik büyük dengeler ya da sosyal aidiyetlerle, sosyo-ekonomik yeni düzenlilikler lehine ortadan kalkar. Karar, Annie Vinokur'un *Décisions économiques*'te[11] hatırlattığı gibi, bir "kara kutu" haline gelir.

Karar, Nonna Mayer ve Pascal Perrineau'nun *Le front national à découvert*[12] adlı yapıtlarında, ekonomideki faillerin toplu davranışlarının, siyasal bilimlerde oy ve yaş arasındaki bir ilişkinin sonucu olur. Yine, karar, Pierre Bourdieu'nün yapıtı *La Distinction*'da[13] olduğu gibi, beğeni, sınıf ve habitus, François Singly'nin *Fortune et infortune de la femme mariée*'sinde[14] sosyolojik açıdan cinsiyete bağlı olarak evliliğin maliyet ve kazancı, jeopolitikte din ve moderniteyle ilişki, pazarlamada yaşam tarzıyla satın alma davranışı, demografi ve sosyolojiyi kuran Durkheim'ın çalışması açısından dinsel aidiyet, bu aidiyetin sosyal bağlılık

11) Economica, 1998, s. 2.
12) Presses de Sciences Po, 1996.
13) Minuit, 1979.
14) PUF, 4. baskı, 1997.

derecesi ve aynı yazarın *İntihar* başlıklı yapıtı arasındaki kültürle natalist davranış arasında bir sonuç haline gelir.

Makro-sosyal ölçeğe geçildiği her seferinde özneyle sosyal etkileşim gözlem sahasından kaybolur. İntihar acısı, eşlerin aşkı, bireyin inancı, kişinin düşünceleri düzenliliklere indirgenir ve bu, ister niteliksel isterse niceliksel olsun, her makro-sosyal katkıyı oluşturan şeydir. Bu ölçekte, diğer ölçeklerde görünmeyen şeyi, sıklıkla özne tarafından fazla değer biçilen beşeri özgürlüğün sınırlarını organize eden az çok güçlü sosyal belirleyicileri gözlemek mümkündür.

III. Bölüm

JEOPOLİTİKTE VE ÖRGÜTLERDE KÜLTÜR

2003 yılında Birleşik Devletler ile Irak arasındaki savaş, *Medeniyetler Çatışması*[1] adlı kitabında Samuel Huntington tarafından 1996'da Birleşik Devletler'de ele alınan sorunu, [yani] kültürün yeri ve değişik yerlerde din, aile, etniler, şebekeler ve dolayısıyla bunların yandaşlarına ait değerlerin ulus-devletlerin işlemesindeki yerini gündeme getirir.

Huntington'a göre, Berlin Duvarı ve komünist bloğun çöküşünün ardından kültürün yeri, uluslararası gerilimleri açıklamada ve bundan dolayı dünyada çatışmaların yeni yapısını dikkate almada belirleyici hale geldi. Bilhassa makro-sosyal bir bakış açısından, çatışmalarda başat öğe, artık siyasal ya da ekonomik değil, "uygarlıksal" ve dinsel olacaktı.

1) O. Jacob, 1997.

Samuel Huntington, jeopolitik tezini çok sayıda olayla örnekler. Örneğin, Yugoslavya'nın parçalanmasının, Hırvatistan'ın bağımsızlığı lehine Avrupa'nın desteğiyle 1991'de başlatıldığını gösterir. Fakat bu politika soyut ideolojik ilkelerden başka bir şeye karşılık gelmez. Avrupa desteği, bizatihi Katolik ağlardan ve özellikle kendileri Katolik Hırvat kilisesine bağlı olan Bavyeralı muhafazakâr şebekeler tarafından etkilenen Almanya ya da Alman hükümeti tarafından ortaya konuldu. Bu dinsel ağların etkisi altında olan Bonn hükümeti, 1991'de Hırvatistan'ın bağımsızlığını tanır. Katolik ağlar ve din, o halde, burada uluslararası bir sorunun çözüm tarzının açıklayıcı iki etmenidir.

Bununla birlikte, bizatihi Huntington'un yazdığı gibi, eğer "uygarlıksal paradigma" "XX. yüzyıl sonu dünyasını anlamak için" basit bir araçsa, "hcr zaman için geçerli hiçbir paradigma yoktur." O halde, onun tezi, diğerlerinin arasında verili bir ölçekte, yani makro-kültürel ölçekte ve verili bir tarihsel döneme, Amerikan gücüne ve onun XXI. yüzyılın başındaki sınırlarına ve ulusal ve uluslararası çatışmalarda dinsel değerlerin ağırlığına bağlı önemine göre açıklayıcı bir parçalama (découpage) olarak alınmalıdır.

Yine de, tezinin, özellikle dünya ekonomisinin işleyişinde genel olarak pazarların ve özel olarak enerji kaynaklarının denetimini temsil eden dayanaklar göz önüne alındığında, bu gerilimlerin hepsini hesaba kattığını düşünmüyorum. Aslında, Irak savaşı örneğinde, dünya çapında, bilhas-

sa Amerikan jeopolitik petrol çıkarlarının,[2] ekonomik çıkarların, insani ya da politik hedeflerin, dinsel vizyonların rolünü ayırt etmek güç gibi görünmektedir.

Bu bölümün amacı, dinsel ve uygarlıksal değerlerin günümüzün jeopolitik çatışmalarında başat olup olmadığını ortaya koyacak bir çözüme varmak değildir. Amaç daha sınırlıdır; kültürün görünürlüğünün ölçeklere bağlı olarak nasıl değiştiğini göstermektir.

Böylelikle, makro-sosyal ölçekte değerlerin birliği mikro-sosyal ölçekten çok daha güçlü görünür. O halde, kültür daha görünürdür. Kültürler arasındaki indirgenemez farklılığın etkisini açıklayan da budur. Ölçek değişir değişmez, daha sonra göreceğimiz gibi, birliğin izi iyice azalır. Küreselleşmenin öncelik verilen gözlem ölçeğinde olduğu gibi, bu, ister *La mondialisation*'da[3] Jean-Claude Ruano Borbalan ve Sylvain Allemand tarafından genel bir planda olsun, isterse *La mondialisation de la culture*'de[4] Jean-Pierre Warnier tarafından daha bir kültürel planda olsun, bu şekilde çözümlenir.

Bunu, nihayet ve bilhassa kültürel alanlar ölçeğinde, aşağıda şematik olarak göstereceğim. Bu ölçek, aktörlerin sadece ussal failler, duygusal bireyler ve stratejik aktörler olmadığını, onların davranışlarının toplum, onun kurumları, tarihi ve değerleri tarafından da organize edildiğini daha iyi görmeyi sağlayan bir ölçektir.

2) Bkz. *Courrier international*, sayı 678, 5 Kasım 2003.
3) Le Cavalier bleu, 2002.
4) La Découverte, 1999.

II. – Dünyada kültürel alanlar

Dünyada kültürel alanların varlığı ve sayısı üzerine bir tartışma mevcuttur. Kültürlerin sayısı ondan otuza, hatta seçilen sınıflama ölçütlerine göre sonsuza değin değişebilmektedir. Aynı şekilde, her kültürel alanın içindeki çeşitlilik de sonsuzdur. Üç büyük sınıflama modeli sunacağım: İlki, Emmanuel Todd'un ailesel değerler üzerine kurulan modeli; diğeri, Birleşik Devletler'deki MIT'in daha çeşitlenmiş değerler üzerine kurulan modeli;[5] bir diğeri de, Hofstede'nin örgütsel değerler üzerine kurulan modeli.

1. Kültürel alanlar ve değerlerin inşası. – *La troisième planète. Structures familiales et systèmes idéologiques*'te[6] Emmanuel Todd'un ilk modeli, kültürel alanları, akrabalık kuralları alanını değer sistemlerinin farklılığının örgütleyicisi olarak tanımlamada antropolojik bir hipotezden yola çıkar.

Bir toplumun değerlerini biçimlendiren, politika değil, ailesel kaynaştırma potasıdır. Bu ailesel kaynaştırma potası da soy zinciri, hısımlık ve ikamet kurallarıyla belirlenen pratikler ve değerlerce düzenlenir.

Böylelikle döl döşün kaynağı olan soy zinciri, mirasın kurallarını belirler. Miras, ihvan mensupları arasında eşitlikçi ya da eşitsizlikçi olabilir. Bu kurallar, cinsiyet ya da yaşa, yaşça büyüğün hakkının durumuna göre değişir. Bun-

5) Bkz. J.-C. Ruano, *Sciences humaines*, sayı 103, 2000.
6) Seuil, 1983.

dan dolayı, Emmanuel Todd'a göre, eşitsizlikçi bir miras, eşitsizlikçi değerlerin sosyal üretimini kolaylaştırır.

Otorite ya da özgürlüğe uyarlı değer, ikamet kurallarına, uzun zaman birlikte yaşamaya ya da ailevi çatıyı hızla terk etmeye bağlı görünür. Uzun süreli birlikte yaşama otoriter değerleri beslemiştir. Gençlikten çıkış özgürlük değerlerini desteklemiştir.

Özerkleşme, hısımlık, yani evlilik kurallarına bağlı olmuştur: Egzogami özerkleşmeyi zorlarken, aile içinden evlenme endogam bağımlılığı destekler.

Bu değerlerden kalkarak, Todd, en önemlisinin aile içinde otorite ve eşitliği ayrıcalıklı kılan "cemaatsel egzogam" adını verdiği modelin olduğu yedi aile modeli üzerine kurulu yedi büyük politik model ayırt eder. Bu model, dünya nüfusunun % 41'ini içerir. Bu modelin en fazla kök saldığı coğrafi alanlarda, XX. yüzyılın ikinci yarısının komünist siyasal sistemleri gelişmiştir. Emmanuel Todd'a göre, siyasal kültürü açıklayan, aile kültürü ve dolayısıyla büyük kültürel alanlardır. Ona göre, ailesel değerler, davranış ve politika arasında güçlü bir bağ vardır. Makro-politik, mikroailesel ile açıklanır.

İkinci model, MIT'in modeli, kültürel alanları, coğrafi ya da dil bölgelerinin dinsel ve sekülerleşmiş değerlerine göre böler. Bu modele uygun olarak, 24 Şubat 2003 tarihli *Newsweek* dergisi, Irak savaşına dair dosyasında, Avrupa kamuoyu karşısında Amerika'nın izolasyonunu açıklamada MIT'ın bölümlemesine dayanacaktır.

MIT, dünyayı bir dizi büyük kuşağa (zone) böler: (Avusturya'dan Hırvatistan'a, oradan İtalya, Fransa ve İspan-

ya'ya değin) Katolik Avrupa, (Finlandiya'dan İsveç'e, oradan Almanya'ya değin) Protestan Avrupa, (Rusya'dan Bosna'ya değin) eski Komünist ülkelerin bulunduğu Doğu ve Orta Avrupa, (Birleşik Devletler, Kanada, Büyük Britanya, İrlanda, Avustralya, Yeni Zelanda'ya değin) İngilizce konuşan ülkeler, Latin Amerika, daha sonra (Vietnam'dan Türkiye'ye değin) Güney Doğu Asya ve Kıta Asya'sı ve (Çin'den Japonya'ya değin) Konfüçyüs dininin olduğu alan ve en sonunda Afrika bölgesi.

Zengin ve yoksul ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik düzeyine dayanan bir eksende bir araya gelen bu kültürel ve dinsel alanlar, iki büyük kültürel eksen etrafında organize olurlar. Birinci eksen, ülkeleri, onların bir yandan geleneklere ve dine, öte yandan seküler değerlere ve akla bağlılıklarına göre sınıflar. İkinci bir eksen, beka sorunlarıyla uğraşıp duran ülkeleri yaşam kalitesi, ifade özgürlüğü ve hukuksal eşitliğe önem veren ülkelerden ayırır.

Bununla birlikte, açık bir şekilde görülmektedir ki, Birleşik Devletler gibi zengin ve ifade özgürlüğü bakımından daha elverişli ülkeler, Vietnam, Hindistan, Türkiye, Polonya ya da Romanya gibi daha çok yarı geleneksel ve dinsel ülkeler kuşağında sınıflanmaktadır. Paradoksal olarak, Yahudi dininin resmi din olduğu İsrail ve Ortodoks dininin aynı zamanda devlet dini olduğu Yunanistan, seküler değerlerin kabul edilmesi ölçeğinde daha üste yerleştirilmektedir, yani paradoksal olarak Katolik Avrupa kuşağına.

İfade özgürlüğü bakımından en seküler ve en elverişli olan ülkeler, aynı zamanda en zengin ülkeler olan Protestan Avrupa ülkeleridir. Genel olarak, araştırma, Avrupa

ülkelerinin, "cinsellik, uyuşturucu ve rock and roll" bakımından, Birleşik Devletler'e oranla daha yumuşak ve hoşgörülü olduğunu göstermektedir. Dosyanın sonucuna göre, Amerikalılar ile Avrupalılar arasındaki çatışmanın bir bölümü, değerlerin farklılığıyla ve bilhassa Avrupalı ülkelerle kıyaslandığında Amerikalılar'ın dine verdikleri önemle açıklanmaktadır.

Amerikan dinselliği 1904'te Max Weber tarafından Birleşik Devletler'de yaptığı bir tren yolculuğu esnasında gözlemlenmişti. Weber, Protestan mezhepler üzerine 1906'da yayımlanan makalesinde Amerikalı tüccar bir seyyahın kendisine açıkladığı şeyi anlatır: "Bayım, herkesin kendini memnun eden şeye inandığı ya da inanmadığını düşünüyorum. Bununla birlikte, hiçbir kiliseye mensup olmayan bir çiftçi ya da tüccar ile karşılaştığımda, ona 50 cent bile borç vermem. *Eğer o kişi, kesinlikle hiçbir şeye inanmıyorsa, o borcu bana ödeme isteği duyabilir mi?*"[7]

Üçüncü model, Daniel Bollinger ve Geert Hofstede'nin *Les différences culturelles dans le management*'daki[8] modeli, insanların mikro-sosyal iş yönetimlerinde "kültürel programlama"nın ve bu nedenle makro-sosyonun etkilerini anlamaya çalışır. Geert Hofstede, 1980'de İngilizce yayımlanan ve dünya çapında 72 IBM şubesinde yürütülen ünlü bir istatistiki çalışmada, görünenin aksine, günümüzde tekbiçimli küreselleşme denilen kültürlerin yöneşmesinin (convergence) değil, tersine, ulusal kültürlerin çeşitlenmesinin sürmesinin söz konusu olduğunu; örneğin Latin,

7) *L'éthique protestante*, s. 259, Max Weber tarafından vurgulanmıştır.
8) Éditions d'Organisation, 1987.

Müslüman ve siyah Afrikalı ülkeler gibi bazı ülkelerin, Danimarka gibi İskandinav ülkelerinin aksine hiyerarşik mesafeye değer verdiklerini gösterir.

Hofstede, dolaylı biçimde, büyük kültürel değerleri açıklayan dört değişken etrafında organize olan kültürel alanlar saptar: Hiyerarşik mesafe, belirsizliğin denetimi, bireycilik ve erillikle ilişki. Bu araştırmanın asıl önemi, işletme kurallarının varsayılan evrenselliği görelileştirmesi ve böylece değer ve kültürlerin en azından göreli çeşitliliğini yeniden teyit etmesidir. İşletmedeki insanların yönetiminin koşulları içindeki sorun, bu değerler çeşitliliğinin uygulama ve somut dayanakların çeşitliliğine ilişkin hiçbir şey söylememesidir. Bu, F. Gauthey ve D. Dardel (1990), M. Boshe (1993) ya da F. Trompenaars (1993, 1994) gibi işletme içinde kültürlerarasılığın yönetimi üzerine çalışan araştırmacılar tarafından sorulan, makro bir modelin mikro bir duruma uygulanması sorusudur.

Son olarak, işlevi gerçekliği yalınlaştırmak olan son derece makro-kültürel bir ölçekteki betimsel koşullar içinde olmak üzere, kültürel alanların kullanımı, makro temsillerin ve değer sistemleri arasındaki farklılıkların –bunlar bizatihi kültürel bir alanın sınırları içinde kimliğe ve dışsal sınır karşısındaki ötekiliğe (alterité) fazla değer verse bile– yararlı bir çözümlemesini sağlar. Buna karşılık, her alanı daha küçük bir ölçekte aldığımızda, çok sayıda sınır problemiyle karşılaşırız.

2. Kültürel alanların ölçeklere göre değişkenliği. – Verili bir kültürel alan içinde ölçeği değiştirirken kültürle-

rin çok daha güçlü bir değişkenliğini (variété) keşfederiz. Böylelikle, Güney ve Orta Amerika konusunda, bunda "Latin Amerika" ifadesini seçsek bile, Latin olmayan Kızılderili azınlıkları, hatta Denys Cuche[9] tarafından betimlenen Afrikalı ya da Lübnanlı azınlıkları nasıl hesaba katacağız?

Aynı şekilde, Sahra'nın güneyindeki Afrika ile ilgili olarak, en azından, –kuzeyde at binen, Saholu ve Sahralı kültürle doğu kıyıları boyunca Arap yelkenlisi kullanan kültür– İslamlaştırılmış Afrika'yı eski Afrika'nın animist arkaplanından, Katolik, Protestan ya da Bağdaştırmacı (syncrétique) olsun, güneyde kuzey kıyıları boyunca Hıristiyanlaştırılmış Afrika'dan ayırt etmek gerekecektir. Bunun çevre çizgileri, Fransız, İngiliz, Alman, Portekiz, İspanyol ya da Belçikalı sömürgeci güçlerin askeri kollarının ilerlemesine uyar.

Ya da hâlâ Avrupa'da, makro bir bakış açısından, Polonya, Avusturya, Fransa ya da Macaristan'ı unutmaksızın, Portekiz'den Litvanya ve İrlanda'ya değin on beş ülkeye yayılan Katolik bir Avrupa'dan bahsedebiliriz. Fransa, o halde, diğerleri arasında Katolik egemenliği olan bir birim olarak görülmektedir.

Fakat, daha mikro bir bakış açısından, Fransa, kendi içinde temelde üç birimden oluşan bir görünüme bürünür: Emmanuel Todd'un *La nouvelle France*'ta[10] gösterdiği gibi, batıda ve doğuda Katolik bir Fransa; güneyde Protestan ve "heretik" bir Fransa; kuzeyden merkeze değin ve güneydoğuda Hıristiyansızlaştırılmış bir Fransa.

9) Bkz. *La notion de culture dans les sciences sociales*, La Découverte, 1996.

10) Seuil, 1988.

"Üç Fransa" bölümü, bölümlere ayrılmış Avrupa'dan ne daha çok doğru ne de daha az doğrudur. Bu bölümlenme, 13. yönetim bölgesindeki (ilçe) Çinli, XVIII. yönetim bölgesindeki Afrikalı-Mağripli ya da Sentier'deki Sefarad Yahudi sakinleriyle Paris gibi bir kentin ölçeğine daha çok uyar; öyle ki, bunlar, Monique ve Michel Pinçon tarafından *Paris mosaïque*'te[11] betimlenir.

Bununla birlikte, eğer gözlem ölçekleri ilkesini kabul etmezsek, sorunun çözümsüz kaldığını görürüz, çünkü kültürel alanların çeşitliliği ve bundan dolayı sınırlarını kategorileştirme imkânı veren imleci durduracağımız düzeye ilişkin *a priori* bir yanıt yoktur.

Bir bölümleme, kendinden menkul biçimde ne doğru ne de yanlıştır. Bölümleme, çözülecek soruna ve, o halde, aktörlerin anlama ve davranmada gereksinim duydukları kesinliğin düzeyine bağlıdır. Öyleyse, "küçük" ve "kesin"i birbirine karıştırmamaya dikkat edilmelidir, makro kendi ölçeğinde kesindir. Makro ve genel bir anlama birbirine hiç karıştırılmamalıdır, mikronun kendisi de kendi ölçeğinde geneldir.

III. – Değer ve eylem arasındaki bağın makro çözümlemesinin bir aracı olarak "dünya vizyonu"

Ölçekler sorunu karşısında değer ve eylem, temsil ve uygulama ya da kültür ve davranış arasındaki bağlantı hep

11) Calmann-Lévy, 2001.

ortaya atılan bir sorundur. Bu, 1905'te Almanca yayımlanan, Max Weber'in ünlü kitabı *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*'de[12] ve o tarihten bu yana sosyal bilimler, ekonomi ve sosyolojide yer alan klasik bir sorundur.

Bu kitapta, Max Weber, sosyolojik olmaktan çok ekonomik bir bakış açısından makro-kültürel bir ölçekte çalışır. Weber, nasıl oluyor da "fikirlerin etkili tarihsel güçler haline geldiğini", bu fikirlerin nasıl "psikolojik motivasyonlar"a dönüştüğünü ve böylece, başka bir deyişle, makronun mikroyu nasıl açıkladığını ortaya koymaya çalışır.

Weber, Pierre Bourdieu'nün habitus kavramıyla yaptığı gibi, Calvinci ahlâkın temsil ettiği makro-kültürelin bireysel davranışları, burada XVI. yüzyıldaki kapitalist Protestan girişimcilerin davranışlarını nasıl açıkladığını ortaya koyar. Weber, "Reform'un, hiç kuşkusuz, Kilise'nin günlük yaşamdaki egemenliğini ortadan kaldırdığı anlamına gelmediğini, ama daha ziyade eski döneme (ancienne) kıyasla *yeni* bir egemenlik biçiminin ikamesini oluşturduğunu" açıklamada daha çok makro-sosyal bir kavram olan "egemenlik" (domination) terimini kullanır. Weber, Püritenliği taşıyıcı grupları betimlemek için sosyal sınıflar kavramından da yararlanır: "Yükselişe geçen sınıflarda, küçük burjuva çiftçilerde, Püriten düşüncenin (esprit) en otantikleri olan müminlerle (adepte) karşılaşıyoruz."

Weber, teorisini ispatlamak için basitleştirilmiş bir biçim altında "ideal tip", yani "tarihsel gerçeklik içinde sadece nadiren karşılaşılan", bir yanda değerlerin ve Calvinci

12) Plon, 1964.

ahlâkın, piyetizmin,* metodizmin** ve Baptist mezheplerin, öte yanda kapitalizmin bir modelini inşa edecektir.

Weber, bilhassa Protestanlar'ın "ekonomik ussallığa yönelik bütünüyle özel bir düzen (disposition) kurduklarını" ve bu özelliğin, daha ziyade çilecilik değer ve uygulamasının açıklamasının piyetistlerde bulunduğunu gösterir. "Çileci davranış, Tanrı'nın iradesine bağlanarak tümüyle dışsal olan varlığın *ussal* bir biçim altına girmesine işaret eder." Bu nedenle, Weber, çile ile ussallık ve bundan dolayı da çile ile kapitalizm arasında bir benzeşiklik (homologie) kurar. Bu, işin ve öyleyse çilenin bilhassa ussallaşmasını sağlayabilen güçlü bir ekonomik yöntem ve böylece kozmolojik ve animist dinlerin büyüsel-dinsel esrikliğine göre büyünün bozulması olarak tanımlanır.

Ayrıca, Weber, İsviçre, Hollanda, İngiltere ve Yeni-İngiltere'de (bugünkü Birleşik Devletler'in kuzeydoğusu), XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında kapitalizmin büyük itici güçlerinden birinin sonsuz Tanrı'nın kimin kurtulacağı ya da cehennemlik olacağını belirlediği anlamına gelen olguya, yazgıya inanmaya bağlı olduğunu gösterir. Yazgı öğretisi, Katolik inanca karşı bir tepki içinde, "çalışmayla kurtuluş"un, yani iyi bir Hıristiyan'ın eğer iyi şeyler yapar ya da çevresine bolluk saçarsa sonsuz cehennemden kurtulabileceği inancının üzerine kurulur.

Max Weber, yine de, Protestanlar'ın Tanrı tarafından seçilmiş kullar olup olmadıklarını, Katolikler'in aksine,

* Protestanlığın gizemci bir kolu. (ç.n.)
** Bir Anglikan mezhebi. (ç.n.)

Tanrı'nın kararını etkilemeksizin bilmeye çalıştıklarını belirtir. Oysa ki, Tanrı'nın sevgili kulları arasında olduklarına dair işaret, zamanımızdan önce, VII. yüzyılda Yakup'un kitabının Yahudi geleneğinde olduğu gibi ekonomik açıdan başarılı oldukları olgusuna bağlanacaktır. Yazgı determinizmi, paradoksal bir biçimde, ekonomik girişimcinin irade ve özgürlüğünün itici gücü haline gelmektedir.

Öyleyse, Max Weber'e göre din ve onunla ilişkili olan değerler, makro-sosyal bakış açısından ekonomik davranışların açıklanmasında anahtar bir rol oynamaktadır. Birbirine eklemlenen değerler, özgül bir ekonomik etkinlik, ussal kapitalist iş örgütlenmesi altında belirmektedir.

Ekonomik alan gibi bir diğer alanda, estetik alanda Erwin Panofsky, *Architecture gothique et pensée scolastique*'te, Aquinolu Aziz Tommaso'nun *Somme théologique* adlı yapıtının planının biçimiyle –sistematik olarak I, II, III diye üç kısma, sonra a, b, c diye alt kısımlara, daha sonra 1, 2, 3 gibi üç alt-alt kısma vs. bölünür; buradaki üç, kutsal teslisi simgeler– gotik katedrallerin üçlü mimari biçimi arasında var olan ilişkiyi ortaya çıkarır.[13]

Panofsky'nin hipotezi, XIII. yüzyılın mimarlarının, ister filozof ve teologlarla ve küçük entelektüeller dünyasının mensubu olan mimarlarla entelektüel temaslar içinde olsun, isterse kütüphaneci-editör, kütüphaneci ve ödünç kitap verenlerin gelişimleri sayesinde olsun, değişik soruları ele alan, kâh eğitsel konularda kâh '*disputationes de quoli-*

13) Minuit, 1967.

bet'de ("her konuda tartışma"), Skolastik düşüncenin içeriğinden örtük ya da açık olarak etkilenmiş olduklarıdır.

Skolastik düşünce ve gotik sanat arasındaki benzeşik ilke, ki üçlü kısımlar halindeki planı bunun simgesidir, açıklığa kavuşturma ilkesidir. Bundan dolayı, gotik katedrallerin tüm mimari örgütlenmesi, benzer bir biçimde kısımlar ve alt-kısımlara, çoğu zaman üçlemeye (ternaire) göre inşa edilecektir: Örneğin, Paris'teki Notre-Dame'ın kulakdavulu üçleme sistemine göre düzenlenmiştir. Buna göre, pencereler, duvarlar ve ayaklar (direk, temel direk, orta direk), üçlü dikey diziler halinde yerleştirilmiştir.

S. Huntington örneğinde olduğu gibi, Skolastik bir model ve mimari bir biçim arasındaki ilişki, aktörlerin ağlarının varlığı sayesinde kurulmaktadır. Ağ, iki makro-kültürel fenomen, teoloji ve mimarlık arasındaki bağın kurulmasını sağlayan şeydir. Sosyal ağ, burada birbirine eklemlenmenin ve değerlerin yayılmasının vektörüdür.

Daha genel olarak "dünya vizyonu" fikri, edebiyatta H. R. Jauss'taki "beklenen gelecek" fikrine; estetikte M. Shapiro'da "biçem" fikrine; sosyolojide P. Bourdieu ve N. Elias'ta habitus fikrine; antropolojide J.-P. Warnier'de repertuvarlar fikrine; hatta sosyo-ekonomide L. Boltanski ve L. Thévenot'da "site" ve "uylaşım" fikrine yakındır.

Tüm bu yaklaşımlar, ilke olarak, az çok zorlayıcı bir tarzda aktörlerin eylemlerini organize eden, birbirine eklenmiş düşüncelerin bir çerçevesinin olduğunu ileri sürer. Makro-sosyal odağın yararlarından biri, bireylerin davranışlarının sosyal ve kültürel bir boyutunun olduğunu anımsatmasıdır.

IV. – Kültür: Bir uygarlığın tarihiyle birlikte gelişen açıklayıcı stratejik bir değişken

İnsan davranışlarının açıklanmasında kültürün hesaba katılmasına yönelik çok sayıda eleştirel görüş vardır ve bu görüşler çoğu zaman anlamlıdır. I. William Zartman, Guy Faure ve Jeffrey Rubin'in kitaplarının giriş bölümü,[14] kültür incelemesinin, bilhassa en fazla cılkı çıkmış basmakalıpları sürdürmeye hizmet ettiğini, kültürün uluslararası müzakerelerdeki başarısızlıkları çok az açıklayabildiğini çünkü başarının kaynağı da olabileceğini ve özellikle kültürün varlığının son derece genel olduğunu, ama "sosyal sınıflar ve kuvars" olarak pratikte kültürün nasıl kullanıldığının bilinemeyeceğini hatırlatır.

Afrika kıtası temelinde uluslararası çatışmalar uzmanı olan Zartman, hangi karar anında çözümden emin olunduğunu açıklayan etmenin, kültürden ziyade çatışma dinamiği olduğunu göstererek gerilim ve savaşlar çözümüne ilişkin dinamik bir teori geliştirmiştir.

Marc Poncelet, kültürün ideolojik kullanımları konusunda çok daha eleştireldir. *Une utopie postmoderniste. La dimension culturelle du développement*'da, Üçüncü Dünya'ya uygulanan kültür temasının nasıl da düşlenen bir kültürün, Afrika ya da başka yerlerdeki yoksul ülkelerin kültürünün yararına ekonomiyi yadsımanın bir aracı haline geldiğini gösterir.[15] Kültür, mutlak anlam figürü, tüketim toplumunun kokuşmuşluğuna karşı koyan bir figür olmaktadır. Bu-

14) *Culture and Negotiation*, Sage, 1993.
15) L'Harmattan, 1994.

rada, kültür, neredeyse Marksizm ve Katolikliğin Mesihçi bir serüveni haline gelmektedir.

Kültür üzerine bu polemik, kültürün, kalkınma fenomenlerinin kendiliğinden bir açıklaması olmadığını anlamımızı sağlar. Kültür hiç de sonsuz bir öz değildir. Tarihsel koşullara bağlı olarak pozitif ya da negatif olarak değişebilen bir kaynaktır.

Gerçekten de, örneğin İslam olgusunda olduğu gibi, Bernard Lewis'nin *Que s'est-il passé? L'islam, l'Occident et la modernité*'de anımsattığı üzere, bu dinin hem Ortaçağ'da Müslüman ülkelerin zenginliğinin bir nedeni ve hem de bugünkü "geri kalmışlığın" nedeni olabildiği, geçici olmayan bir dinsel özle nasıl açıklanabilir?[16] Bu aynı din güce, daha sonra yıkıma yol açtıysa bile, İslam kendinden menkul açıklayıcı tek etmen olamaz.

Sosyolog P Berger, Asyalı ülkelerin ekonomik aşarısının ve sonra da başarısızlığının benzer biçimde bir kaynağı olamayacağını gösterdiği *In Search of an East Asian Development Model*'de Konfüçyüsçülük konusunda aynı sonunca varır.[17] Bu sonuca J. Goody de *L'Orient dans l'Occident*'da* varır.[18]

Nihayet, aynı ahlak, aynı din, konjonktüre göre başarı ya da başarısızlığın nedeni olabilir. Bir kültür ya da din, sonsuz ve değişmez bir öz olmaktan ziyade, öncelikle sosyal bir işleyiş içinde değişebilir bir kaynaktır.

16) Gallimard, 2002.

17) Transaction Publishers, 1993.

* Jack Goody, *Batıdaki Doğu*, çev.: Burhan Mert Angılı & İsmail Mert Bezgin, Dost Kitabevi Yayınları, Temmuz 2002, Ankara.

18) Seuil, 2001.

V. – Mikro-sosyal ölçekte kültürel etkinin parazit yapması

Örgütlerin ve girişimlerin kültürü, aktörler, stratejiler, iktidar ilişkileri, kendinden menkul mizansenler ve kimlik (özdeşlik) kurguları arasındaki etkileşimlerin kültürü mikro-sosyal ölçeğe indirgendiğinde, kültürün kullanımı daha problematik hale gelir. Durumun etkisinin, etkileşimlerin hareketli işleyişinden dolayı bilhassa önemli bir rol oynadığı bu ölçekte durağan model olarak kültür, determinist bir model olmak dışında, durumun etkisi yadsımaksızın uygulanamaz.[19]

Bu, M. Crozier'nin 1960'lı yıllarda *Le phénomène bureaucratique* adlı yapıtında, Fransızlar'ı değiştirme güçlüğünün, onların pozitif olarak ortak çalışma yeteneksizliklerine, ve bizatihi eğitsel sisteme bağlı olduğunu açığa çıkarmak için Fransız bürokrasisinin işleyişi ile "Fransa'da son derece yerleşik kültürel özellikler" arasındaki bağı açıklamaya çalıştığında karşısına çıkan sorundur.[20] O dönemde toplum bloke olmuştu. Oysa, C. Giraud, *Le cas de l'administration des télécommunications. Du 22 à Asnières à la télématique*'te,[21] değişimin müzakeresini yapmayan "Fransız kültürü"ne rağmen Fransız Telekom'un kendini dönüştürebilme becerisi olduğunu gösterecektir. M. Crozier, durağan makro-kül-

19) Bkz. D. Blin, I. Cousserand ve C. Mesnil (yay. haz.), *Interculturel et communication dans les organisations*, sayı 22, ISIC, Université Michel-de-Montaigne-Bordeaux 3, 2002.

20) Seuil, 1963, s.265.

21) L'Harmattan, 1987.

tür ve mikro-sosyal ölçekte aktörlerin stratejik davranışları arasındaki somut ampirik ilişkiyi gösterme güçlüğüyle karşılaşınca, bu kültürcü (kültüralist) yaklaşımı terk etti.

Kültür sorunu, öncelikle, Renaud Sainsaulieu tarafından 1977'de *L'identité au travail, les effets culturels de l'organisation*'da[22] farklı bir açıdan, kültürcü (kültüralist) bir yaklaşımdan ziyade bir kimlik (özdeşlik) kurgusu anlamında ve böylece bir bakıma bir kaynak olarak ele alınmıştır.

Kültür sorunu, daha sonra P. d'Iribarne tarafından *La logique de l'honneur*'de[23] ve onun ekibi tarafından *Cultures et mondialisation*'da[24] ve bilhassa S. Chevrier tarafından *Le management des équipes interculturelles*'de[25] yeni bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu sonuncusu, mevcut kültürler içinden farklı bir üçüncü kültür üreten diplomatik bir modelle –bir kültürü dayatan hiyerarşik bir modeldir bu– serbestçi bir model arasında kültürlerarası durumun görünümüne dair çok sayıda mümkün stratejik işleyiş olduğunu gösterir.

Daha stratejik ve mikro-sosyal koşullarda, bu örnekler, makro ile mikro arasında, kültürün bağlam ama bağımsız açıklayıcı değişken olarak rol oynayabilmesini sağlayan baskılarla birlikte bir durum etkisi olduğunu gösterir.

O halde, belli makro-kültürel gözlemlerin bu ölçeğe uygun olduğunu ama bu gözlemlerin doğruluklarının ölçek değiştiğinde zayıfladığı ya da ortadan kalktığı ve bu nedenle

22) Presses de la FNSP.
23) Seuil, 1989.
24) Seuil, 1998.
25) PUF, 2000.

açıklayıcı bir makro-kültürel model ile mikro-sosyal pratiklerin modeli arasındaki bağın mekanik olmadığı kabul edilmelidir. Bu da, değerler, kültürel modeller, habituslar ya da dünya vizyonlarının insan davranışlarının ancak kısmi açıklayıcıları olduğu anlamına gelir. Bir yandan, bunlar davranışlarımızı yapılaştırır; öte yandan, maddi, sosyal ya da simgesel baskılar, bu kültürel modellerin bu biçimde uygulanamamasına neden olur. Bunlar durumun etkileri tarafından dönüştürülür. Bu, söylenen şey ile düşünülen ve yapılan şey arasındaki mesafenin açıklanmasının kaynaklarından biridir.

Kültürün analiz ve gözlemini bu derece güç kılan, onun hem bir yapı hem de bir dinamik olmasıdır. Yapı olarak sonsuz bir öz izlenimi verebilen, tarihsel açıdan uzun süreli sabit öğeler içerir. Fakat dinamik olarak değişime, değişebilirliğe ve çeşitliliğe tabi olur.

Burada anımsatmakla yetinilen mikro-bireysel ve mikro-psiko-sosyal ölçekteki bu güçlük öyle bir güçlüktür ki, G. Vinsonneau'nun sekiz yıl sonra *L'identité culturelle*'deki[26] saptaması daha incelikli (nuancé) olduğu halde, C. Camilleri ve G. Vinsonneau, *Psychologie et culture*'de bu disiplinin epistemolojik problemlerinden hiçbirinin çözülmemiş olduğunu yazabilmişlerdir.[27]

Yine de, etnoloji, psikoloji, sosyal psikoloji ve etnopsikiyatride çok sayıda araştırma yapıldı. Bu araştırmalar, kültürlerarası algı, eğitim, anımsama ve temsillere dayan-

26) A. Colin, 2002.
27) A. Colin, 1996, s. 190.

maktadır. Burada aklıma T. Nathan ya da F. Laplantine'in zihinsel patolojiler ve etnopsikiyatri üzerine olan çalışmaları kadar Fransız-Alman ilişkileri üzerine E. M. Lipianski ve J. R. Ladmiral'in yaptığı çalışmalar geliyor.

Karşı tarafta makro-sosyal düzey, büyük kültürel değişmezliklerin, yani kültürel alanlar arasındaki tikellikler ve değişkenliklerin gözlenmesinin düzeyi yer alır.

Bununla birlikte, bu ölçekte de, görünüşte çok eski isimler altında büyük değişmezler (invariants) buluyorum. Şöyle ki, tüm toplumlarda bireysel iradeleri aşan, Antik toplumlarda *Fatum*, Araplar'da *Mektoub*, Çinliler'de *Shi* ya da şeylerin doğal eğilimi, Afrika'da büyücülüğe bağlı sihirsel-dinsel erk, Katolikler'de Tanrı'nın lütfu (la grâce), Protestanlar'da yazgı, hatta kapitalist işletmelerde yatırım ve hisse ya da modern toplumlarda bilimsel determinizm denilen hayatın açıklayıcı bir ilkesi bulunuyor gibi görünmektedir.

Bu ilke içkin ya da aşkın olabilir. Her biri bu içkinlik ya da aşkınlıktan yana olabilir ya da onları yadsıyabilir ve işte burada kültürel farklılıkların analizi, ister makro-kültürel isterse mikro-kültürel düzeyde olsun, hem antropolojik değişmezleri hem de sonlu kültürel çeşitlilikleri araştırmada usa yatkın olur.

Önemli olan, kullanımı yumuşatan kültürel aracın ikircim ve gerilimini unutmamaktır. Kültür, ötekiyle, onu yadsımanın bir aracı olmaktan ziyade birlikte daha iyi çalışmanın bir anahtarı olabilir.

IV. Bölüm

AKIŞKANLIK ve SOSYAL PÜRÜZLÜLÜK ARASINDAKİ YENİLİK

1965'te FED (Avrupa Kalkınma Fonu), Madagaskar'da OPR (Pirinç Ekimi Verimlilik Operasyonu) adında kırsal bir kalkınma projesi başlatmaya karar verir. Koca adayı olumsuz etkileyen tarımsal açık (yılda hemen hemen 100.000 ton pirinç) karşısında uluslararası bir örgüt olan GOPR (Pirinç Ekimi Verimlilik Operasyonu Topluluğu), kuraklaşmanın ve "azotlu gübre NPK 11-22-16"nın ıslahını sağlayan dönerbasar çapayla, hedefi hektar başına pirinç verimliliğini yükseltmek olan teknolojilerle pirinç kültürünü yaygınlaştırma sorumluluğunu yüklenir. Sorun, Madagaskarlı köylülerin bu yeniliği benimseyip benimsemeyecekleriydi.

1971 ve 1975 yılları arasında bu olgu üzerine çalıştım. P. Hugon'un[1] yardımıyla, Madagaskarlı köylülerin devle-

1) *Économie de l'Afrique*, La Découverte, 2001.

tin eyleminin etkisi altında pazar ekonomisiyle nasıl bütünleşebileceğini daha çok makro-sosyal bir ölçekten hareket ederek anlamaya çalışıyordum.[2]

Daha sonra, Kongo'da, 1975 ve 1979 arasında, tahakkümle ilgili makro-sosyal odaktan vazgeçip stratejik bir mikro-sosyal yaklaşımı odak alarak Pool bölgesindeki Sundi köylülerinde sebze ve balık yetiştiriciliği, kolektif manyoka kültürü ve makineli tarım uygulamasını analiz ettim.[3]

Sundi örneğinde sebze yetiştiriciliği ve Manyoka üretimi, bu ürünlerin köye ya da kente ulaştırılması, onların zanaatsal dönüşümü, ardından nihayet kentsel ya da kırsal alandaki tüketimi, ekonomistlerin enformel kanal (ağ) adını verdikleri şeye çok yakın olan tek bir eylem sistemi oluşturuyordu.

Gerçekten, bunu araştırmaksızın, aslında geniş aileye bağlı olan soya dayalı ağlar sayesinde "arz" ve "talep"in az çok yinelemeli karşılaşmasının nasıl kurulduğunu gözlüyordum. Üretim, dağıtım (bölüşüm) ve tüketim arasındaki bağın nasıl kurulduğunu, yani nihayetinde sebze yetiştiriciliği etrafında bir yenilik kanalının nasıl uygulandığını yeniden kuruyordum.

Maurice Godelier, *Horizons, trajets marxistes en anthropologie*'de,[4] Marshall Sahlins ve Karl Polanyi gibi, ekonominin sosyal olan içinde içine yapılandırılmış olduğunu daha önceden göstermişti. Pierre Cahuc'ün (1998, s. 5) yararlı-

2) *La question agraire à Madagascar*, L'Harmattan, 1979.
3) *Stratégies paysannes en Afrique noire*, L'Harmattan, 1987.
4) Maspero, 1973.

lıktan ziyade anlamla ilgili olan kolektif aktörler, ağsal etkiler, heterojen maddi nesneler ve sosyal bir imgelemle sınırlarını ortaya koyduğu mükemmel bir rekabet modelini baz alırsak, yenilik ve tüketim, pazarın klasik mikroekonomistlerin belirttiği tarzda işlemediği bir eylem sistemine katılır.

I. – Yenilik ve tüketim: Bizatihi somut bir eylem sistemi

Bununla birlikte, kurulacak bağlantı sarih değildi, zira klasik olarak Fransa'da yeniliğe ve tüketimin bireyler dünyasına ve onların evsel mekândaki satın alım davranışlarına ilişkin araştırmalar, daha çok işletmenin ve bireylerin performans alanıyla ilişkiliydi.

Dahası, "yenilik" teriminin kendisi karmaşıktır. Norbert Alter, kitabı *Innovations ordinaires*'de[5] icat ile yenilik arasında kilit önemde bir ayrım yapar. Alter, sağduyunun, muhtemelen, dosyadan (kartondan) çıkmayan bir buluş –yeni bir ürün, yeni bir teknoloji, yeni bir fikir ya da yeni bir hizmet– olan icat ile yeniliği, yani diğerlerinin yanı sıra kurumsal ve hukuksal dolayımlardan geçerek girişimciden tüketiciye değin yayılımı boyunca işin içine çok sayıda aktörün katılmasından dolayı gelişim güzergahını önceden görmenin zor olduğu bir buluşun sosyal yayılma sürecini çoğu zaman birbirine karıştırdığını gösterir.

5) PUF, 2000.

Her şey, tarihsel olarak üretimi, iki farklı ve özerk evrendeki, bir yandan örgütler ve iş, öte yandan aile ve konut evrenlerindeki tüketimden ayırmak için yarışır. Bildiğim kadarıyla, Fransa'da bir eylem sistemi olarak pazar üzerine yapılan sosyolojik ve ampirik ilk çalışmalardan biri, elektrikli ev aygıtları sektörüyle ilgili olarak 1986'da F. Dupuy ve J.-C. Thoenig tarafından *La loi du marché*'de ortaya kondu.[6] Bir süre sonra, 1993'te B. Fine ve E. Leopold, *The World of Consumption* adlı kitaplarında,[7] tedarik sistemlerinin mevcut olduğunu ve bundan dolayı pazarın aynı zamanda bir eylem sistemi olarak işlediğini gösterdi.

Daha sonra, bu, M. Callon, A. Hennion ya da S. Dubuisson-Quellier ile birlikte ve B. Latour'un bilimlerin üretimine dair çalışmalarından hareket edilerek Madenciler Okulu çerçevesinde, farklı biçimler altında koşut olarak gösterildi. 2001'de F. Cochoy, *Sociologie du packaging* (PUF) adlı kitabında, ambalajın ürünün sunumu ve tüketici arasında nasıl bir aracı rolü oynadığını, iki yonga çuvalı arasında seçim yapamayan Buridan'ın eşeği gibi, iki seçenek karşısındaki tüketicinin seçimini etkilemek için pazarlamanın tüm çalışmanın yönünü nasıl da billurlaştırdığını ortaya koyar.

1. Eyleme geçiş: rutin ile yenilik arasındaki gerilim. – Bundan ilk sonucu çıkarıyorum: Yenilik ve tüketim, tek süreçli bir zamanda iki sekanstır. Bunlar, en azından mikro ya da orta boy-sosyal gözlem ölçeğinde aynı sosyal işleyişe ve o halde aynı analize bağlıdır.

6) L'Harmattan.
7) Routledge.

Daha kesin olarak söylendiğidne, orta (méso) boy ölçek, aile ya da bürolar, evin odaları ya da süpermarketler gibi günlük mikro-mekânlar olarak dar sistemlerden farklı biçimde örgüt, semt, okul ya da ağ gibi geniş eylem sistemlerinin ölçeğidir. Her iki örnekte aktörler, stratejik ya da simgesel bir etkileşim içinde işlevde bulunurlar. Bu, dolaşıma giren nesnenin, armağan ya da mala bağlı olduğu perakende ya da perakende olmayan üretimlerine uygulanır.

İşte bundan dolayı, karar üzerine olan bölümün gösteriminin salık verdiği gibi, hem dinamik hem de yapılaşmış olan bu kolektif işleyiş hipotezinde, yenilik, karar, alışkılar ve tüketim üzerinde çalışmak neredeyse eşdeğerdir. Bununla birlikte, bu dört fenomen etkileşimsel ve stratejik koşullar içinde birbirlerine son derece yakın olsalar bile, "eşdeğer", "benzer" demek değildir.

Eşdeğerlilik, işletmede ve evsel mekânda gözlemlediğimiz bir uygulama ve alışkı olan bir eyleme geçiş olgusuna dayanır. Eyleme geçiş, üretilmiş mal ve hizmetten, daha sonra tüketiciye değin ulaşabilmek için işletmedeki yenilikten hareket eden süreçlerin içindeki diğer sekansların yanı sıra bir sekansın analiz birimini temsil eder.

Bu eyleme geçiş, çoğu zaman rutin bir pratiğin ardından gerçekleşir. Rutin ya da alışkanlık, bir diğer karar ya da krizle altüst edilmeden önce, bizatihi Jean-Claude Kaufmann'ın *Le cœur à l'ouvrage, théorie de l'action ménagère*'de[8] ya da Jean-Pierre Warnier'nin *Construire la culture matérielle,*

8) Nathan, 1997.

l'homme qui pensait avec ses doigts'da[9] gösterdikleri gibi, zamanın içinde billurlaşmış ve birbirine eklemlenmiş eylemlerdir.

Çok sayıda kişi günlük yaşamdaki rutini eleştirse bile, bu, alışılmış (yinelenen) ve faydalı bir durumu temsil eder. Günlük etkinliklerin bir kısmı, bizatihi bu etkinliklerin "rutinleştirilmesi" arayışı çevresinde örgütlenir. Değişim, karar ya da yeniliğin enerjik bedeli göz önüne alındığında, rutinleştirme, aktörler için güçlü bir enerji birikimini temsil eder. Rutin, can sıkıntısından ziyade, öncelikle konfor ve en az düzeyde harcanan enerji demektir. Rutin ve eyleme geçiş, tüm yenilik-tüketim süreci boyunca sürekli bir gerilim içindeki iki andır.

Her eyleme geçiş sekansında, aktörler, maddi, sosyal ve simgesel açıdan hareket ederler. Bununla birlikte, pratikte, aynı anda ne tüm ölçeklerde, ne tüm sekans ve nedensellik zincirleri üzerinde, ne de üç boyutta çalışmak mümkündür. Yine de, yeniliğe dair araştırmalar, en sık biçimde, az çok uzun fakat hep sınırlı olan bir sekanslar dizisi üzerinde odaklanır.

Böylelikle, semiyolojik yaklaşımlar, işletme içinde sosyal ilişkiler üzerine değil, toplu bir alışkı ya da eylemin amaçladığı ürün ya da markaların anlam boyutu üzerinde çalışır. Antropoloji, marka ya da paketleme üzerinde az ama nesnenin kullanımıyla ilişkili olan sosyal etkileşim ya da maddi kültür üzerinde daha fazla çalışır. S. Giedion, F. Caron, A. Grelon ya da P. Fridenson gibi tarihçiler, fir-

9) PUF, 1999.

manın kimliğini, kararlarının geçmişini ya da tekniklerin yayılmasının tarihsel bağlamını yeniden kurmak için sözlü tanıklıklar ya da arşivlerden hareket ederek çalışırlar. Yenilik ekonomistleri, D. Foray'nin *Les logiques de l'innovation*[10] adlı kitabının bir bölümünde gösterdiği gibi, işletmelerin farklılaşma stratejilerini ussal bir tarz üzerinde modellemeye çalışırlar. Foray, farklı olmayı engelleyerek fazla kazanç kapasitesini[11] sınırlayan fiyatlar üzerinde bir baskı uygulayan girişimcinin, "'pek yetkin' bir rekabet durumu elde etmek" için yenilik yapmaya çalıştığını açıklar ama duygu ya da heyecan üzerine çalışmaz.

Az çok uzun olan sekansları birleştiren her aktör, gerçekliği parçalara ayırır. Angaje olduğu sosyal işleyişe göre az çok stratejik olan bir bilgi üretir. Bunun hesaba katılması, örgütte işgal ettiği pozisyonun işlevidir.

2. Evsel mekânda yenilikler. – İkinci metodolojik sonuç şudur: Eğer kendimi uzun bir sekans, evsel mekân sekansıyla sınırlarsam, H. Mendras'ın *La fin des paysans. Innovations et changements dans l'agriculture française,*[12] M. Bodiguel'in *Les paysans face au progrès*[13] başlıklı yapıtlarında ya da S. Taponier ve benim *Informatique, décision et marché de l'informatique en agriculture*[14] adlı yapıtımızda yapıldığı gibi, işletme içinde harekete geçirilen ya da köy sosyoloji-

10) Alter Éd., 2002.
11) *A.g.e.*, s. 242.
12) Futuribles, 1967.
13) Presses de la FNSP, 1975.
14) L'Harmattan, 1994.

sinde kullanılan yöntemler türünden, yeniliğe ilişkin aynı analiz yöntemlerini uygulamak mümkündür.

Evsel mekân –yani konut, ister bir müstakil ev, bir daire ya da SDF'ye ait bir barınak olsun– o halde, nesne ya da hizmetlerin üretim, kullanım ve tüketim ve aktörler arasındaki iletişim mekânı olarak görülmektedir. Bunlar, ister hukuksal biçimli isterse arkadaşça, dostça ya da mesleki sosyal ilişkiler, hatta satış sonrası servis teknisyenleri, satış görevlileri, zanaatçılar, tele pazarlamacılar ya da sosyal çalışmacılardan biri olsun, "aile"nin üyeleri olabilir.

Yeniliğin bakış açısından hareket etmek, yeni bir ürün ya da hizmeti benimseme ve edinme dinamiğini analiz etmeyi sağlar. Gözlemci, eyleme geçişin kipliklerinden (özel koşullar) sadece biri olan satın alma ya da armağana ilişkin tek moment üzerinde yoğunlaşmaz. Yeni ürünün sunumuyla ilgilenen aktörlerin işleyişe katılımı, ebeveynler, çocukları ve komşuları, yani çiftlerin ve kuşakların etkilerini ve ağların etkilerini, yeniliğin benimsenmesi üzerinden analiz eder.

1990'dan itibaren –Sorbonne Sosyal Bilimler Argonotları, Magistère'i ve CERLIS (CNRS) tüketim ekseni kadrosu içinde– ampirik araştırmalar sayesinde, örgüt ve evsel mekanı *a priori* ayırmaya çalışmaksızın, uzun sekansları olabildiğince gözlemledik.

Yayılma –ve böylece, M. Callon'un ifadesini kullanmak gerekirse, art arda gelen "dönüşümler"in– tarımsal alanda alınan kararlardaki SIG (Coğrafi Bilgi Sistemi) ve yardım yazılımları sürecini, 1994'te S. Taponier ile birlikte, çiftçilere değin gidecek olan araştırmacılardan yararlanarak, yazılım buluşunun, araştırma ürünü içinde, sonra

çiftçilerin yanında yayılabilir önyazılımda (progiciel) yeniden kurmaya çalıştık.

1994'te P. Médina, S. Alami ve S. Taponier ile birlikte, Angers'nin bir semtinde 'domotique'in* yayılması üzerine çalışırken, hizmetlerin arz ve talebi arasındaki karşılaşmanın nasıl kurulduğunu anlayabilmek için yerel kurumlardan kullanıcılara değin gitmek üzere operatörlerden yola çıktık.

Aynı şekilde, Ekipman Bakanlığı'nda alınan kararla ilgili bölümde gösterildiği gibi, Word 6'nın yayılmasına ilişkin olarak, 1995'te, bakanlığın merkezi ve taşra yönetimleri de dahil, dış müteahhitlerden bakanlıktaki dış kullanıcılara değin yenilik sürecini ortaya koyduk.

Bilhassa, perakende satış ya da perakende olmayan alış, erzak, beşeri bilim kitapları, ilaç, iletişim araçları ve teknolojileri (ADSL, web-telefonu, çağrı cihazı, internet, SMS, post-it, kurye vs.), elektrik enerjisi, tüketime hazır ürünler, paralı kart ya da banka gibi yerleri içerecek biçimde, konuttan konuttaki geri dönüşüme değin günlük yaşamdaki çok sayıdaki mal ve hizmetin yayılması üzerine araştırma yaptık.

Her araştırmada, incelenen yenilik süreçlerinin miktarında her zaman artış olduğunu gözlemledik. Fakat, burada biraz durmak gerekiyor; –Aristoteles etken-özne ve edilgen-özne konusunda Grekçe '*ananke stenai*'den söz edecektir– burada bu çok büyük bir girişim, dağıtım, tüketim,

* Bir evin ya da belli bir yaşam alanının yerel bir ağ kullanılarak yönetilmesiyle ilgili bilgi-işlem uygulamalarının bütünü. (y.n.)

çevre eylemi sisteminin sekanslarından biri, yeniliklerin evsel mekâna girişi üzerinde odaklanacağım.

Pratik hipotez şudur: Eğer yenilik sürecini, yani yeni bir ürünün evsel mekânda benimsenme sürecini anlarsam, perakende alım anında tüketiciyi marka ve paketlemenin etkisinin ötesinde etkileyen sürecin bir kısmını anlayabilirim. Satın alma, yenilik sürecinin "Panurge noktası", bir ürün ya da markanın seçilmesi anının onam ve miktarı tarafından düzenlenir.

Motivasyon, bireysel deneyim, markanın ait olduğu ülke, semiyoloji ve paketlemenin çok yönlü duyumsallığı, burada bağımsız ya da merkezi bilişsel ya da duygusal değişkenler olarak değil, satın alım yerinden evsel mekâna varana değin evsel mekândan kalkan tüm bir güzergâh boyunca oluşan sosyal işleyişin bağımlı değişkenleri olarak göz önüne alınır.

Mikro-sosyal ölçekte hipotez hep aynı kalır: Tüketicilerin davranışları ve yenilik süreçlerini açıklamada ne ekonomik, ne psikolojik, ne de antropolojik olan kendinden menkul merkez ve bağımsız değişken vardır.

Pratikte, bu güzergâh yaklaşımı, pazar paylarının hesabı, reklam ve satış iletişimi üzerinde, daha çok merkezileşmiş pazarlama alanlarında sosyolog Philippe Malin'in (bilgi işlem ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasına yardımcı bir konsept olan) CAUTIC yöntemiyle yaptığı gibi, işletmede araştırma geliştirme hizmetlerini evsel mekânda çözülmesi gereken alışkılar ve sorunlara kıyasla, yeni bir teknik nesneyi, yeni bir ürünü ya da yeni bir hizmeti anlama tarzına dair sorulan sorunlara daha uyarlı gibi görünmektedir.

Güzergâh yöntemi, S. Alami ve S. Taponier ile birlikte *Services de proximité et vie quotidienne* adlı kitabın bir bölümünde evsel yeniliklerin "bekleme taşları" adını verdiğimiz şeyi ortaya çıkarmaktadır.[15] Bu, Afrika'da dinsel açıdan dönüştürülecek bir toplumda kendi dinlerindeki öğelere tekabül eden dinsel kültür öğelerini arayan Katolik misyonerlerin pratiğine benzer. Onlar, bu benzer öğelere "bekleme taşları", yani Hıristiyan diniyle bağdaşan mevcut alışkılar adını verirler.

Başka bir deyişle, eğer yeni ürün hiçbir alışkıya tekabül etmiyorsa, eğer banyoda, mutfakta, I. Garabuau-Moussaoui'nin *Cuisines et indépendances*[16] adlı araştırmasında belirtildiği gibi, salonda ve daha genel olarak evsel mekânın birliği içinde hiçbir sorunu çözmüyorsa, en azından antropolojik bakış açısından kabul edilme şansı çok azdır. Her evsel aktörün, sosyal açıdan sahneleme, aileye değin bir hafıza oluşturma ve kimliğini belirlemede ürettiği işaret ve simgeler sistemi içinde bütünleşip bütünleşmediği sorusu hâlâ yerinde bir sorudur. Ayrıca, eğer evsel birliğin sınırları içindeki gerilim ve zihinsel yükleri artırıyorsa, onların kabul edilme şansları zayıftır.

Bunu, aşağıda, yeniliklerin ve özellikle evsel mekândaki teknik nesnelerin yayılmasının anlaşılmasını ele alma tarzlarından birini şekillendiren mikro-sosyal bir ölçekte birkaç gözlem ilkesini açıklayarak ayrıntılarıyla inceleyeceğim.

15) M. Bonnet, Y. Bernard (yay. haz.), PUF, 1998.
16) L'Harmattan, 2002.

II. – Mikro-sosyal yenilik: yapı ve olumsallık arasında

1. Maddi nesneler sisteminden hareket etmek. – Teknik bir nesnenin yayılmasını anlamak için simgesel, sosyal ya da maddi olandan hareket edebiliriz. Mutlak bir kalkış noktası yoktur. 1968'de, J. Baudrillard, o dönemde başat olan Marksist ekonomik açıklamanın daha çok altyapının önceliğine yer verildiği bir dönemde yenilikçi olan nesnelerin simgesel sisteminden hareket etmeyi tercih etti.

Burada, verili bir mekândaki maddi kültür, alışkı ya da pratiğin koşullarına göre bir yaklaşımdan hareket ediyorum, çünkü bu, antropolojide, teknolojiler alanında en çok kullanılan yaklaşımdır. Ayrıca, gördüğüm, temas edebildiğim ve duyumsayabildiğim, yani gözlemlenebilir pratiklerden hareket ederek sosyal ve simgesel ilişkileri göstermeye imkân veren yaşanmışa daha fazla güven duyuyorum. Üstelik, bu, yenilik sürecini çökerten somut kısıtlamaların bir kısmını açıklamada entelektüel bakımdan çok ekonomik olan bir kalkış noktasıdır.

Yine de, maddi bir bakış açısından hareket etmek, ne maddi olanın öncelikli bir açıklayıcı etmen olduğuna ne de nesnenin teknik potansiyellerinin –potansiyelleri kısmen yapılaşmış olsa bile– onun olası yararlarını öngörmeyi sağladığına işaret eder, sadece kısmi olarak olasılıklarının seçimini gösterir. Sosyal aktör, teknik nesnesiz hiçbir şey yapamaz, fakat diğer aktörler ve aktörün teknik nesneyle ilişkiye girdiği sosyal işleyiş olmadığında, hiçbir şeydir. Bu, taşınma üzerine çalışırken bulduğumuz farklı

sosyolojik teoriler içindeki nesnelere temellenen alışkının ince ayrıntılarından biridir.[17]

Hep bir nesnenin nasıl yayıldığını anlamaya çalışırken sadece teknik nesnenin gözlemi üzerinde durmak yetmez, fakat onun vizyonunu, içinde yer aldığı ve kazanım ve kullanımını koşullayan mantıksal bir zinciri biçimlendiren nesnelerin maddi sistemine doğru yönelmeyi de gerektirir.

Örneğin, mobil telefon, şarj yapmada poser, pil ve elektrik prizi, mesajları not etmek için post-it ve dolmakalem, işleyişini sağlayan banka hesabı ya da hazır kart, çalınmaksızın kullanılmasını sağlayan telefon faturaları, örtü ya da aksesuvarları yerleştirmek için çekmeceler ya da arabada şarj yeri gibi nesnelerin hepsi olmasa bile, ondan yararlanabilmek için çok sayıda nesneyi gerektirir.

Epson başka bir örnektir. Epson, bilgisayara geçmeyi gerekli kılan zorlamadan bir kaçış yolu bulmak ve böylece bilgisayarın gelişimini (yayılmasını) frenlemek için, o ana değin bilgisayarın gerekli olan kullanımını kısa devre yaptırarak (kestirme yola saptırarak) onun etkisinden kaçınmaya çalışır. Epson, kişisel bilgisayar aygıtı olmadan, doğrudan sayısal fotoğraflardan çıkabilen bilgisayar yazıcıları kullanır. Bu, ona, PC'yi göz ardı ederek aile gelirlerini biraz daha fazla biçimde artırma olanağı verir, çünkü bir bilgisayar satın almak, hâlâ önemli bir masraftır.

Sosyal aktörlerin oluşturduğu bileşenin, bu olgudan dolayı, çoğu zaman önceden tahmin edilemeyen yeni bir kullanımı (alışkanlığı) yavaş yavaş meydana getirdiği yinele-

17) *Quand des Français déménagent*, PUF, 1998, "Les objets comme éléments de l'action en société" bölümü.

meli bir kullanımlar dinamiği üretecek olan, bu nesneler ve hizmetlerin sunum zinciridir.

Bu, *Atlantic Monthly*'nin Ekim 1999 sayısındaki bir makalede Peter Drucker tarafından verilen ve Birleşik Devletler'deki USF'de (Güney Florida Üniversitesi) bulunduğum sırada Mark Neumann ve Jana John tarafından haberdar edildiğim, matbaanın icadı ile kapitalizmin icadı arasındaki öngörülemeyen ilişki üzerine olan yalın fakat etkileyici örneği dile getiren bir örnektir.

Matbaanın icadı, kitapların artmasını ve böylece satış fiyatlarının düşmesini sağladı. Bu düşüş, çok fazla sayıda kitaba daha kolay ulaşılabilmesini mümkün kıldı ve bu kitaplardan İncil'i edinmek kolaylaştı. İncil'e erişim sayesinde Protestanlık –ve Protestanlık içinde Kalvinizm ve Piyetizm– gelişebildi. Protestanlığın gelişimi sayesinde, Max Weber'e göre kapitalizm gelişebildi.

Gutenberg'in matbaa makinesini ele alırken söylenmek istenen, kapitalizmin öngörülebildiği değildir; fakat bu farklı teknolojilerin kullanımının birleşimi ve aktörlerin buna dahil olması bu sonucu mümkün kılabildi.

2. Yeni bir teknolojiyi uyarlama: teknik sunumun seçimi ve yeniden yorumlanması. – Çoğu zaman bir nesnenin teknik potansiyellerinden, çok sayıdaki olanaklar arasından seçilerek olsun, diğer olası kullanımlarına bağlı olarak kullanımların yeniden yorumlanmasıyla olsun, kısmen yararlanılacaktır.

Burada, aklıma, 1990'lı yılların başındaki çok işlevli sabit telefon örneği geliyor. Bu telefonun sadece ikinci bir

aramayı kayda almayı sağlayan numaralama tuşları ya da R2 fonksiyonu gibi birkaç işlevinden yararlanılmıştı. Bu fonksiyonlar, kullanılmayan ya da çok az yararlanılan on kadar fonksiyon arasından seçilmişti.

İnternet kullanımı da, pedofil sunumları ve Nazi simgeleri hesaba katılmaksızın, *spam* reklamlar ya da panellerin artması, Viagra® üzerine arzu edilmeyen e-mailler, cinsel öneriler ve penisini büyütme aracı çerçevesinde yorumlandı.

Bu, Pascal Lardellier'nin "İnternet, kalplerin büyük panayırı"nda[18] yazdığı gibi, internet üzerindeki çöpçatanlık sitelerinin başarısıdır da. İnternet, gerçekten, hesapta olmayan evlilik ajanslarının pazara katılmalarında rol oynadı.

Tüm bu olgular, hizmet sunumu konusunda kestirilemeyen ve "başarılı" olan yeniden yorumlama örnekleridir. Bu örnekler, kullanımın alımlanması açısından Drucker'ın ilkesinin dolaylı ya da dolaysız sonuçlarıdır. Bir kullanım çoğu zaman önceden kestirilemez. Yeniden yorumlama, gelişimin, hatta yayılma sürecinin başarısının işaretlerinden biridir. Yenilik üzerine çalışma, çoğu zaman antropolojide, günlük yaşam mekânlarında doğan bu yeni bileşkeleri imlemekten ibarettir. Bir bakıma, bu, renkleri ya da yeni ortaya çıkan nesneleri tahmin etmek için sokaktaki giyim pratiklerini gözleyen modayla ilgili "eğilim avcıları"nı ortaya çıkaran şeydir. Tüketim antropoloğu, banyo, salon, oda ya da mutfaklara girer.

18) *Libération*, 11 Şubat 2003.

Bu, bir ölçüde, tüketiciler için fiyatları şu ya da bu momentte erişilebilir kılmak için üretimi standardize etmedeki tüm iktidara rağmen, yeni pazarların kullanımlarına ilişkin yeniden yorumlamalar ve bunların alımlanmaları üzerinden gelişiyor demektir.

O halde, bir yeniliğin yayılması etkin bir fenomendir. Kurt Lewin'in 1940'lı yıllardaki kavramını izleyecek olursak, bu, zıt güçlerin ve çeşitli aktörlerin sonucudur, ama ürünü çoğu zaman öngörülemezdir ve bu süreç çoğu zaman sosyal bir boşlukta işlemez.

Gerçekten de, tüm gelişimi boyunca yeni bir nesnenin tanıtılması, sosyal anlam ve normlar sorunuyla karşılaşmış olacaktır. Sosyal normlar, evsel mekânda, yeni nesnenin kullanımlarının önceden kurala bağlanmış yapıları aracılığıyla ifade edilir. Önceden kurala bağlanmış bu yapılar, aktörler tarafından bilinçsiz bir tarzda içerilir.

3. Özel evsel mekânın önceden kurala bağlanmış üç sınırı: kamusal, özel ve mahrem. – Antropolojik bir bakış açısından, tüm toplumlarda aktörlerin işleyişinde önceden var olan ve onların seçimlerini kısmen yapılaştıran, en azından belli bir zamanda sabit kodlar vardır. Aktörler tarafından kullanılan teknik nesneler, kamusal, özel ve mahrem mekânlarda önceden yapılaştırılmış olan konut alanıyla karışıp bütünleşir. Bu sınırlara, koşullara göre şu ya da bu ölçüde saygı gösterilir.

Kamusal, özel ya da mahrem içinde kategorileştirmenin ölçütü, evin odalarının sosyal kullanımıyla ilişkilendirilir: Eve giriş ne kadar çok sınırlandırılırsa –bu, çoğu zaman,

duygusal bakımdan yakın bireylere tahsis ediliyor demektir– mekân o derece mahrem olarak sınıflanır. Ev, sosyal ya da duygusal açıdan uzak kişilere ne kadar çok açıksa, kamusal olarak da o kadar çok sınıflanacaktır.

Sınırların mevcudiyeti, önemi ve yeri, tarih ve kültürlere göre değişir. Bunların değişimi, tarihsel sürenin uzunluğu ya da kısalığının işlevidir. Bir birey, grup ya da kuşağa özgü yaşam döngüsü boyunca da değişir.

Verili bir kültürde sınırların yeri, sosyal aidiyete, yaşam döngüsünün aşamaları içinde aktörlerin konumlarına ve görevler ya da mekânın cinsel ya da kuşaksal bölümlenmesine göre de değişir.

Örneğin, bu odaların mevcut olduğu Fransa'da, giriş, koridor, yemek salonu, salon daha çok kamusal alanlardır; mutfak, çalışma odası daha çok özel alanlardır; yatak odası, tuvalet, banyo daha ziyade mahrem alanlardır; garaj, çatı katı (kiler, ambar), balkon, kısmen, "artık" eşyaların "atılma" mekânlarıdır.

Fakat bu kategorileştirme konutun ölçüsüne göre de değişir: Konut küçükse, bu ayrımlaştırma işlemez. Sınırdaysa, her şey kamusaldır. Mahremiyet özel malzemelerin "damga" ve damgalayıcılarına bağlıdır.

Fırsatlara göre de değişebilir. Böylelikle, kişiler daha büyük bir mekâna taşındıklarında, tüm bu odaların mevcut olması ve böylece mahrem, özel ve kamusal üçlü kodun daha iyi işlemesi mümkündür.

Kodu (kuralı) konuklar olduğu zaman hem mahrem hem de kamusalı belirten banyo ve tuvalet için de durum aynıdır. Kamusal, her şeye rağmen, bu iki oda için tek ama-

ca yönelik bir kuralı gösterir, zira eğer kişi sosyal mahremiyet alanına ait ya da ev sahiplerine yakın değilse, bu iki odaya (banyo ve tuvalet) girmek için izin istemesi gerekecektir. Tanışılan insanların tuvaletleri izin istemeden kullanmaları, sosyal ihlali kısmen belirtebilir.

Ülke değişirken nesnenin yayılmasının anlamını da değiştirir. Buzdolabının kullanımı, Fransa ve Çin'de daha özel ya da mahremdir; oysa Birleşik Devletler'de özel ile kamusal arasındadır. Konuğuna buzdolabından servis yapmak Birleşik Devletler'de mümkündür. Bu, Fransa ve Çin'de, sosyal bakımdan uzak kişiler için daha bir yasaktır. Aynı şekilde, tuvaletlerin kullanımı, günümüz Fransa'sında mahrem ve bireyseldir. Çin'de daha kolektif ve kamusal olabilir. Bununla birlikte, modern Çin konutlarında tuvaletler mahrem alana aittir.

Özel evsel mekânın tam da içinde sosyal, mahrem, özel ve kamusal kuralların bu ilk dizisinin ortaya konulması, bize, yenilik dinamiğinin aktörün işleyişi kadar yapınınkini de gösteren bir kısıtlamalar toplamı içine sokulmasını anlamamızı sağlar.

Yenilik, serbestçe yararlanılabilen mekânın ve ona iliştirilen kuralların, fiili mesafe ve yakınlığın sosyal işleyişinin ve aktörlerin mekâna atfettikleri anlamın simgesel boyutunun maddi sınırlılıklarına bağlıdır.

4. Uygulama ve kullanım normları: buyruk, izin ya da yasak. – Kullanım koşulları ve nesnenin yerleştirilme yerleri, sosyal açıdan yapılması, buyurulması, izin verilmesi ya da yasaklanması üzerine kurulan bir sosyal norm-

lar sistemi içinde yer alır. Bu normlar, aynı zamanda, nesneden önceden mevcutturlar fakat kullanımlarının evrimine göre de değişebilirler.

1995-1996 döneminde Fransa'da elektronik postalar üzerine yaptığımız ilk niteliksel araştırmalarımızda mesleki kullanım buyruktu; özel kullanım mümkündü; aşk mektubu gibi mahrem kullanımlar, görüşme yaptığımız bilhassa yaşlılar için neredeyse yasaktı ama bazı gençler için öyle değildi.

Günümüzde, *objet banal* ve *objet social*'de[19] gösterdiğimiz gibi, ister evsel mekânda isterse mesleki mekânda olsun, e-maillerin kullanımına ilişkin pek fazla yasak yoktur. E-mail, güçlü bir sosyal uzaklığı ifade eden gayrı şahsi resmi (biçimsel) yazı ve yüz yüze ya da telefonda daha az biçimsel (resmi) olan iletişim biçimi arasında bir ara yer almış gibi görünmektedir. Resmi (biçimsel) olmayan e-mail kullanımlarının bir kısmı 'post-it'inkileri andırabilir.

Bir başka alanda, örneğin Çin'de, Guangzhou'da, tuvalet kâğıdı salonda açık bir şekilde konulmuş olabilir. Fransa'da tuvalet kâğıdını salonda sergileme, küçük yaştaki bir çocuğun varlığına bağlı olan istisnai durumlar dışında, yasaktır. Tuvalet kâğıdını sergilemek Çin'de mümkündür, çünkü tuvalet kâğıdının anlamı, birçok kullanım içinde yeniden yorumlanmıştır: Mendil, tuvalet kâğıdı, temizlik kâğıdı.[20]

İzin, buyruk ve yasaklama kategorileri burada örtük üçlü kurala bağlıdır: Evin odalarında ve özellikle salon ya da

19) I. Garabuau-Moussaoui, D. Desjeux (yay. haz.), L'Harmattan, 2000.

20) Zheng Lihua, D. Desjeux, *a.g.e.*, 2002.

yemek odası gibi kamusal odalarda sergileme, gösterme ya da gizlemenin serbest ya da yasak olması.

Burada, paketleme ya da marka, odaların ve onların estetik ya da faydacı kullanımına göre sergilenen, gösterilen ya da gizlenen bir nesnenin kullanımına bağlanmasında bir kısıtlama ya da bir gizilgüç olarak rol oynayabilir.

Sınırların, normların ve kuralların (kodların) varlığı, onların çeşitliliği ve değişkenliği kadar evsel mekândaki bir nesne ya da hizmetin gelişiminin karmaşıklığını da açıklar. Yeniliğin akıcılığının makro-sosyal ölçeğe göre bu gözlem ölçeğinde daha az görünür olmasını sağlayan, bu karmaşıklıktır. Burada, yenilik, durgun akan uzun bir nehirden ziyade, engelli bir koşuya benzer. Bu pürüzü kısmen akışkan hale getirmeyi sağlayan da bu imgesellikti r.

III. İmgesel: eyleme geçişi kolaylaştırmanın simgesel bir düzeni

O halde, teknik bir yenilik, ussal ve imgesel olanı sırasıyla harekete geçiren kural, norm ve sınırlar labirenti içinde az ya da çok karmaşık bir sürecin ardından gelişir.

Bu demektir ki, ussal ve duygusal ya da anlam ve çıkar, hatta armağan ve mal arasındaki ikili karşıtlık, dinamik ve benimsenen mikro-sosyal perspektiften dolayı burada daha az görünürdür, fakat, örneğin bilhassa mikro-ekonomide ya da MAUSS'un (Sosyal Bilimlerde Faydacı Karşıtı Akım) faydacı karşıtı yaklaşımlarında başka şeylere sahip olabilir.

1. Ussal ve imgeselin almaşıksal biçimde bir arada var olması. – *L'anthropologie de l'électricité* üzerine çalışırken, tüm bu boyutların bir arada bulunduğunu gözlemleyebildik.[21] Fakat değişen, sosyal işleyişlerindeki hareketlilikleridir. Bunlar, belirli koşullarda eş zamanlı olarak ortaya çıkacak biçimde sırasıyla harekete geçmiş olabilirler. O halde, anlam ve çıkarın harekete geçmesi, günlük etkinliklerin yayılma ve akış sürecinin gelişimi ölçüsünde gelişir.

Anlamın bir başka boyutu olan imgesel, sırasıyla dinamik bir yapı ve sürece aittir. Elektrik akımının erdişi (androjen) imgesel bir yapıya ait olduğunu, S. Taponier, I. Orhant, S. Jarraffoux ve C. Bertier ile birlikte gösterirken, Gilbert Durand'ın[22] kitabının başlığını kullanacak olursak, "imgesel antropolojik yapılar"ı gözlemlemenin mümkün olduğunun farkına vardık.

Oysa, taşınma üzerine olan araştırmada, aksine, içeriği bir ayrılma imgesinden başlayarak tüm yer değiştirme güzergâhı boyunca gelişen bir imge dinamiği, takiben bir deneyim, bir arınma imgesi, ardından sonu yenilenmeye varacak olan kir (leke) imgesi gözlemledik.

Dinamik ve yapı, anlam ve çıkar, Lucian Boia'nın *Pour une histoire de l'imaginaire*'de[23] hatırlattığı gibi, sosyal gerçeklik içinde birlikte var olan boyutlardır.

Pratik sorun, bir yapı ve dinamiği, anlam ve çıkarı aynı zamanda gözlemenin mümkün olmamasıdır. Buna karşılık, ister araştırmanın farklı iki momentinde olsun, isterse Ar-

21) D. Desjeux *vd.*, L'Harmattan, 1996.
22) Bordas, 1969.
23) Les Belles Lettres, 1998.

jun Appadurai'nin *The Social Life of Things*'inde[24] dediği gibi, bunun "sosyal yaşamı"nın yörüngesini izlerken onu ardışık kılmak mümkündür.

2. Dinamik ve imgeselin sürekliliği. – Bir işletme tarafından yeni bir teknik nesnenin tanıtılması, sosyal imgeselin yoğun biçimde hareketlenmesini kışkırtabilir. Bu yeni nesne, önemli bir işleyişi çağrıştırdığında ve kullanımının sınırları belirsiz olduğunda bile, olumlu ya da olumsuz, imgeselin yükselişini kışkırtır.

Buna Almanya'da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yaşanan ve süratle ilgili bir örnek verilebilir. Süratin, Shivelbusch tarafından *The Railway Journey*'de[25] zikredilen Sombart'ın söylediği gibi, "doğru insanlar"ı biçimlendirmek diye görülen yayan yürüme ya da atla yol almanın nitelikleriyle kıyaslı bir şekilde, Almanlar'ı gevşettiği kabul edilmişti. Sonra, yine Shivelbusch'a göre, bu, iletişime olanak sağlayan "iyi eski sürat"in aksine, tüm iletişimi öldürecek olan XIX. yüzyıldaki tren örneğine dönüştü.

Bu açıdan, iletişimi kolaylaştıran ya da, tam tersine, yıkan unsur olarak görülen 1970'lerdeki bilgisayar ve 1990'lardaki internet örnek verilebilir. Bu, Rönesans'taki ilk açımlamalar ve günümüzde klonlama sorunları gibidir. Söz konusu olan şey, yeni sınırların, yani yer değiştirmesi güvensizlik yaratan istikrarsızlaştırılmış norm, kural ve bilgilerden ibaret işaret noktalarının yerlerinin belirsizliği-

24) Cambridge University Press, 1996.
25) University of California Press, 1977.

dir. Bu güvensizlik, tüm yayılma sürecinin başlarında iki biçim alan güçlü bir imgeselin kaynağıdır da.

İmgesel, iyimser bir esriklik biçimi alabilir: Her şey bu yeni teknolojiyle mümkün olacaktır. Bu, örneğin 1970'li yıllarda bilgi işleme ilişkin başat imgeseldir. Bu, daha çok sunumun, mühendislerin ve reklamların imgeselidir. Bunlar, Georges Balandier'nin, Orta Afrika'da 1950'li yıllarda sömürgeci karşıtı kurtuluş akımlarına göndermeyle, *Le grand système*'de[26] "tekno-mesihçilik" adını verdiği "tekno-iyimserler"dir.

Fakat, paradoksal bir biçimde, imgesel, kötümser bir büyülenme biçimi de alabilir: Dominique Wolton'un yazdığı *Internet et après* ya da teknolojinin karşısında inançların canlı bir öyküsünü anlatan Philippe Breton'un kitabı *Le culte d'Internet, une menace pour le lien social*'de olduğu gibi her şey kötüleşecek ya da hemen hemen kötüleşecektir. Bunlar, "tekno-kötümser"lerdir.

Bu onların haksız oldukları anlamına gelmez, ne de onlar demokrasi sorunu ya da Dominique Wolton'un deyimiyle "tekno-mesihçilik"in[27] göreliliği sorunu gibi önemli bir sorunu ortaya koyuyorlar. Onların kitaplarını yazdıkları dönemde, 1990'lı yılların sonlarında, kullanıcılar tarafından internetin reel pratikleri ve o halde reel tehlike ve avantajları hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyordu; bu durum, onların tezlerini o an için "reddedilemez" kılıyordu.

26) Fayard, 2001.
27) Sayfa 85.

Tekno-kötümserler, Durkheim'ın anomi kavramının XIX. yüzyılda kötümser Yahudi "kıyamet" akımı ile nasıl da ilişkili olduğunu gösteren Marco Orru'nun kitabı *L'anomie*'yi anıştırırsak, "tekno-kıyamet" akımı içinde yer almaktadırlar.[28]

Kötümserlik ya her şeyin kötüye gideceği ya da "her şeyin mahvolacağı" saptamasını yapmayı kışkırtan memnuniyetin verdiği büyülenmeyi belirtir. Kötümserlik, pozitif büyü (esrime) gibi irreel olması anlamında büyüler. Kötümserlik, olası tek aydın kafalılık belki de aydın kafalı olunamadığını bilmek olduğu halde, yenilik tarafından aldatılmaya bırakılmayan bir başka düşlemin kendi açıklığını, soğukkanlılık düşlemini de belirtir!

3. Güvensizlik, imgeselde özgürlük ve sosyal mekâna geri dönüş. – Pozitif ve negatif karşıt anlamları içinde imgesel, yeniliklerin yayılması sürecinde önemli bir işlevi yerine getirir. Tek ussallığın, bilinmeyen güç durumunda benimsemenin harekete geçirilmesini sağlamada yetersiz kaldığı yerde, imgesel, eyleme geçişte gerekli olan enerjiyi yeniden harekete geçirmeyi mümkün kılar.

Madagaskar kıyılarındaki Betsimisaraka, yani bir iyelik kültü olan *Tromba* konusunda Gérard Althabe'nin *Oppression et libération dans l'imaginaire* adlı eski bir kitabında, bu fikrin kendisini yeniden buluyoruz.[29] Althabe'ye göre, bu kült, bölgedeki insanların imgesele sızmaları sayesinde sömürgeci durumu daha iyi desteklemelerini sağlamakta-

28) L'Harmattan, 1998
29) Maspero, 1969.

dır. İmgesel, o halde, gerçekliği ve onun baskılarını aşmayı mümkün kılmaktadır.

Fakat yeni nesne, atmosfere giren uzay mekiği gibi, benzer parçalanma riskleriyle birlikte yavaş yavaş sosyal işleyişe girer. İşletme içinde nesne, öncelikle bir prototiptir. Sonra, Ar-Ge'den geçer: Sıradan nesne ürüne dönüştürülecek ve yapısı değişecektir.

Nesne, gerçekten, maddi bir dönüşüme, özün büyüsel-dinsel bir değişimine uğrar. Ürün, doğrusal çizgi ya da onun eşdeğeri üzerinde "maddi açıdan dönüşmüş" paketleme biçimine gelmek için bir kişi gibi kimliği olan marka haline gelir.

Oradan, belki bir çöp sepetine gitmeden ya da Emmaüs'e* bir bağışa veya aile üyelerine ya da arkadaşlara bir hediyeye dönüşmesi sayesinde yeni bir hayata yeniden başlamadan önce evsel mekâna yeniden girebilecektir.

Evsel mekâna girme, aşağıda belirtilen maddi konut mekânı, sosyal normlar, iktidar ve simgesel ilişkilerin zorlaması altında gerçekleşir.

İki büyük Mesihçi ve kıyametçi imgesel, izin, buyruk ve yasaklamanın; kamusal, özel ve mahremin; teşhir edilenin, gösterilenin ya da gizlenenin ya da yine sosyal uzaklığın ve yakınlığın işleyişinin içinde yer aldığı en azından bir imgeselin yararına ortadan kalkar.

O, anlam ve çıkarın, ussal ve imgeselin hareketlenmesinin işleyişinde olduğu gibi, özerkliğin, denetimin ve

* Fransa'da yakın zamanlarda Katolikler'ce kurulan ve tüm dünyaya yayılan bir dinsel hayır kurumu. (ç.n.)

ihlalin[30] işleyişinde de yer alır. Bunlar yayılma/tüketim sürecinin yörüngesinin öngörülebilirliğini belirsiz kılan işleyişlerdir. İşletmeler tarafından, bilhassa paketleme düzeyinde harekete geçirilen tüketicilerin seçimlerinin oluşturulması, işte düzenlerinin önemini açıklayan etmen budur.[31]

İmgesel, ussal ve koşulların zorlayıcılığıyla yaratma, girişim ve evsel mekânın evrenleri arasındaki bu gidiş gelişler, kararla ilgili olarak daha önceden gösterdiğimiz gibi, sadece yenilik sürecinin başlangıçsız ya da sonsuz sürekli bir akıma benzememekle kalmadığını, gerçek merkezin de olmadığını gösterir, zira her uğrakta nesne yayılma/tüketim yörüngesinden kaybolabilir ve, sözün kısası, doğrusal değildir. Bu, yenilik paradoksu diyeceğim şeyi kısmen açıklamaktadır.

IV. – Yenilik paradoksu: olumsal ve bununla birlikte yapılaşmış bir süreç

Paradoksal olarak bir yenilik, sosyal açıdan yapılaşmış bir çevrede gelişir; bu, yeniliğin önceden kestirilebilir olduğunu inanma eğilimi doğurur, fakat aynı zamanda yeniliğin gelişiminin somut sonucu, büyük ölçüde olumsal, yani *a priori* önceden kestirilemez olmasıdır.

Gerçekten de, bir yeniliği makro-sosyal ölçekte *a posteriori* gözlediğimizde, çoğu zaman, bu yeniliğin sosyal ha-

30) D. Desjeux, *Cahiers de l'UNAEDE*, 1971.
31) F. Cochoy, *a.g.e.*, 2001.

yatın "büyük eşyükselti eğrileri" adını verdiğim şeyi izlediğini saptıyoruz: Sosyal tabakalaşmalar (ya da sosyal sınıflar veya baskı ya da mesleki gruplar); cinsel cepler (bölünme, ayrılma, farklılaşma) (hetero ya da homo); yaş (ya da kuşaksal) cepler; kültürel (etnik, dinsel, politik) cepler. Bunlar, G. Balandier tarafından *Anthropo-logiques*'te[32] daha önce anlatılan büyük ceplerdir.

Saptadığımız şey, teknik bir yeniliğin çoğu zaman sosyal olarak rastlantısal biçimde gelişmediğidir. Bu tür bir yenilik, çoğu sefer, bu ceplerden birinin temeli üzerinde, ama öngörülemez biçimde başlar. Bu, makro-sosyal ölçekte, biraz aşağıda anlatılan, işletmeyle tüketiciler arasındaki e-ticaret örneğinde görüldüğü gibi gelişir.

Yenilik süreçleri bu paradoksu belirtir. Yani, hem önceden tahmin edilemezdirler ve yeniliğin tanıtıldığı dönemin belirsizliği sırasında söylentiler ve imgesel azami ölçüde ortaya çıkar, hem de bireysel seçimlere bağlı olarak tesadüfen gelişmezler, ama sosyal yaşamın görünmez düzeyinin eğrilerini izlerler. Bunlar, bir kez yenilik sürecine angaje olunduğunda, makro-sosyal ölçekte daha görünür hale gelirler.

V. – Makro-sosyal yenilik: düzenlilik ve akışkanlık

Makro-sosyal yaklaşımla istatistiki araçların sakin denizine yeniden girerken mikro-sosyalin gürültü ve öfke-

32) PUF, 1974.

sinden çıkıldığını düşünüyorum. İstatistik aracı, daha önce gördüğümüz gibi, pürüzlülüğe, iktidar ilişkilerine, maddi sınırlılıklara, manevra marjlarına, normlara, yani akıcılığa direnç gösteren her şeye değer veren mikro-sosyal ölçeğin aksine, düzlüğün değerini artırır.

Bu, sosyolojide 1983'te H. Mendras ve M. Forsé tarafından *Le changement social*'de,[33] ardından E. Rogers tarafından *Diffusion of Innovation*'da[34] ve bilhassa Ryan ve Gross tarafından 1943'te Birleşik Devletler'de melez mısırın yayılması üzerine yaptıkları çalışmalarda[35] ortaya konulan yeniliklerin "epidemiyolojik eğri"sini en iyi şekilde açıklar.

Ryan ve Gross, yenilikleri kabul eden az sayıdaki "öncüler"i, biraz daha fazla sayıdaki "yenilikçiler"i, yenilik sürecini engellemeye çalışan güçlü bir azınlığı teşkil eden "erken gelişmiş çoğunluğu, ardından eğrinin üst ortasındaki "gecikmiş çoğunluk"u, sonra geç kalanları ve en sonunda S eğrisinin aşağı doğru düşey çizgisine eşlik eden boyun eğmezleri ayırt ederler. Bu eğri, tüketici davranışının açıklanmasına dair çok sayıdaki pazarlama modelini temellendirmeye yarar.

Yayılmayı açıklama ilkesi, bana, psikolojik açıdan belirleyici bir özellik gibi görünmektedir. Bu özellik, kısmen, XIX. yüzyılın sonunda G. Tarde'ınkiyle ilişkilendirilebilecek öykünme ilkesi üzerine dayanır.[36] Bu, bir yeniliğin ya da

33) A. Colin.

34) The Free Press, 1962.

35) Aktaran Rogers.

36) *Les lois de l'imitation. Étude sociologique*, 1890.

hastalığın yayılmasının gelişimini betimlemede ya da bir ürünün yaşam eğrisini izlemede etkili bir eğridir.

Bununla birlikte, yenilikçilerin sosyal hayat "düzeyinin eğrileri", yani sosyal aidiyetler, PCS'ler (sosyo-profesyonel kategoriler) içinde, bilhassa bunlar görünür hale geldiklerinde bunların ayrılmaz parçaları olduklarını (encastrés) göstermek de mümkündür. E-ticaret, yani işletmelerle tüketiciler arasındaki elektronik ticaret buna ilişkin iyi bir örnektir. 1999'da Fransızlar'ın %3'ü e-ticaret yapıyordu. Bu küçük oran, ailelerin sadece %35'inin 2000 yılında bir mikro-bilgisayara sahip oldukları olgusuyla açıklanmaktadır (bu oran 2003'te %40'a yakın olacaktır). Bu %35'in içinden sadece %14'ü internete bağlıdır.[37] Oysa ki, evden internete bağlanmak, e-ticaretin etkinliğinin bir bölümünü koşullandırır. Bürodan komut vermenin mümkün olmasının haricinde internetsiz elektronik alışveriş yapılamaz! Burada bir öğenin yokluğunun, internete bağlı olan az sayıdaki ev öğesinin tümden gelişimi engellediği maddi nesne sisteminin ilkesini yeniden görüyoruz.

İlginç olan nokta, internete "bağlı" olanların %14'ünün kitlesel ölçüde ayrıcalıklı kesimler olmasıdır. Bu, "öncüler"in sosyal bir boşluk içinde iş görmediğini gösterir. Onlar üst sosyal tabakalara mensuptur. Dahası, hiçbir şey bu öncülerin yenilikçi kişilikler olmalarını, muhtemelen oldukları şeyi engelleyemez.

Sosyal aidiyet koşulları içinde düşünmek uzaktan satış (VAD) paradoksunu anlamamı da sağladı. VAD, Gara-

37) CREDOC, Bigot, 2001.

buau-Moussaoui vd. tarafından 1994'te (Paris V) incelenmiş olan VPC'nin, "yazışmalı satış"ın (vente par correspondance) yeni ismidir. VAD tüketicilerinin e-ticaretle ilgilenen ilk kişiler olabileceklerini, çünkü onların internetle yapılana benzer biçimde uzaktan alışverişe alışkın olduklarını ileri sürmüştüm.

F. Clochard ve kendim tarafından Üç İsviçre'ye dair 2001'de yürütülen hem niceliksel hem de niteliksel bir araştırma, VAD aracılığyla, yoksul fakat aynı zamanda yaşlı ve HLM'lerde oturan nüfusun ihmal edilemez bir bölümünün internet kullandığını göstermektedir. Oysa, yoksul nüfusun bilgisayarı yoktur ve bu insanlar internete bağlı değildir. Bu, söz konusu kesimin e-ticaretten çok az yararlandığını gösterir.

Yeniliklerin psikolojik yayılmasının yenilikçi kişilikle, mikro-sosyolojiğin sosyal işleyişin kısıtlamalarıyla ya da makro-sosyolojiğin sosyo-demografik değişkenlerle açıklanmasının ötesinde, yeniliklerin günümüzde dünya ölçeğinde daha hızlı yayılıp yayılmadığı da sorulabilir. Bu, yenilik, büyüme ve kriz arasındaki ilişki sorununu ortaya koymamızı mümkün kılar.

"Dünün ve bugünün yeni ekonomileri"[38] içinde ekonomist çevresinin bir mensubu olan M. Didier, her şeyden önce, döngüsüz toplum olmadığını hatırlatır. Bunu Mart 2000 krizinden epey önce yazar. Döngülerin sonuna ilişkin makro-ekonomik bir teori, bilgi işleme bağlı hizmetler

38) *Espérances et menaces de la nouvelle économie*, Descartes & Cie, 2000.

ekonomisinin başarısının dümen suyunda yeniden doğacaktı. Bundan dolayı, Didier, "ekonomik tarihin, uzun zamandan bu yana az çok hızlı teknolojik ilerlemeler üzerine kurulan yeni ekonomilerin daimi bir sahnesi olduğu"nu (s. 126) hatırlatır. Ekonomist M. Flandreau'nun bana söylediği gibi, döngülerin sonunun ilan edilmesi (...) ekonomide döngüseldir!

Daha sonra, pazardaki tüketim mallarının yayılma hızını karşılaştırır. İlkin XX. yüzyılın başındaki yeniliklere, sonra 1950'li yıllardaki yeniliklere nazaran ailelerin ev aletleri kullanım oranının %20'den %80'e çıkması için gereken onlarca yılı hesaplar.

"Elektrik, otomobil, telefon ve radyo, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında ortaya çıkar." (s. 134) Ancak, bununla birlikte, 1950'de otomobilin yayılma oranı Birleşik Devletler'de %60'ken Fransa'da yalnızca %20'dir. %60 oranına, beş on yıldan fazla bir süre sonra, 1972'de ulaşılır. Bugün oran %80'dir. Telefonun da yayılması için birkaç on yıllık süre geçmesi gerekti. O halde, doyum oranı, 1930'lu yıllardan başlayarak yirmi yıldan biraz daha fazla bir sürede ev araç-gereçleri içindeki kullanım oranı % 80'lere ulaşan radyonun dışında, elli yılda yüzde kırka erişmiştir.

1945'ten sonra ritim hızlanmış gibi görünür. Bulaşık makinesi ve televizyonun payının pazarda %10'dan %90'a çıkması için yirmi yıl geçmesi gerekir. Oranı onlarca yıl boyunca düşük kalan ev telefonu, 1970'li yıllarda, en azından yirmi yıl içinde %20'den %80'e çıkar. Mobil (cep) telefonu, on yıl içinde 0'dan %30'a çıkar. Fakat bu hızlanma genel değildir, zira "kişisel bilgisayarda ilerleme daha

yavaştır". Bilgisayarınki bulaşık makinesininkine yakındır. Bulaşık makinesi, renkli televizyonunkinden biraz daha yavaştır.

Sonuç olarak, M. Didier, yenilik süreçlerinin hızının ivmelenmesinin sarih olmadığını göstermekle kalmaz, ayrıca yenilik ve gelişme arasındaki mekanik bağın da pek açık olmadığını ortaya koyar. Telefonun yayılma hızı, Fransa'nın ekonomik büyümesi 1970'li yıllarda yıl başına %5'ten %2.5'e geçtiğinde hızlanır. Didier, "yeni ekonomi"nin, küresel gelişimin bir etmeni ya da üretim, iş, istihdam, ayrıca bilgi işlemsel sermayenin bir ikamesi olup olmadığını sorar: Bankalar daha fazla işçi almamak için bilgisayar satın alırlar. Soru ortada kalır.

Makro-ekonomik ve makro-sosyal yaklaşımla yeniliğin pürüzlü güzergâhı, bir nesne ya da bir icadın kaygan eğrisinin yararına ortadan kalkar. Onun avantajı, yeniliğin hız ve konumuna ilişkin bir tahmin sağlamayı mümkün kılmasıdır. Bu, bir yeniliğin güzergâhı üzerinde merkezileşen bir yaklaşıma daha zor biçimde izin verir; bu yenilik, direnç gösteren ya da yolu değiştirilen şeyi daha çok ortaya çıkarır.

Gözlem ölçekleri yöntemi, pürüzün kaygana indirgenmesini anlamamızı sağlar. "Kaygan" kavramı gerçekliği anlamaya pek de yetmediğinde, bu yöntem aktörlerin yaptıkları şeye yeni bir düzeyde bakma gereğini saptamamızı da mümkün kılar. P. Cahuc, ekonomide bunu ortaya koyar. Mikro ölçek, genel dengenin "stratejik kararların bir dengesi olduğunu ama anonim güçlerin bir dengesi olmadığını... Yeni mikro-ekonominin, makro-ekonomik uyumsuzluk-

ları açıklamada tarihin, kurumların ve inançların rolünü yeniden birleştirmeyi sağladığını" (s. 108) göstererek makro-ekonominin yenilenmesini sağlayabilir. Mikro ölçek, "kaygan"ı ele alırken birleştirmenin gerekeceği yeni değişkenleri düşünmeye imkân verir.

Yine de, yanıtlanması gereken soru, bu farklılıkları aynı zamanda gözlemenin mümkün ve aralarında açıklanabilecek ya da açıklanamayacak ilişki türlerinin mevcut olup olmadığıdır.

Şimdilik tüm bu gözlemlerden çıkardığım paradoksal sonuç, reelin karmaşıklığını anlamanın ve niteliksel ya da niceliksel, mikro ya da makro anlamda genel bir yaklaşıma sahip olmanın muhtemelen aldatıcı –fakat bu aldanış önceden asla tanıtlanamaz– ve bunun da bir ölçüde anlaşılabilir olduğudur.

Yayılma ve araştırma sürecinin farklı safhalarının ortaya nasıl çıktığını anlamak, bu sürecin ilerlerken nasıl geliştiği ve gelişiminin izlenmesinde hangi makûl boyutların hesaba katılması gerektiğini anlamaya göre daha önemlidir. Stratejik noktalarla sınırlı bir vizyon, tüm verileri aynı zamanda bütünleştirmeye çalışan bir vizyondan çoğu zaman daha makûldür.

V. Bölüm

FARKLI SOSYAL BİLİMLERİN GÖZLEM ÖLÇEKLERİ SORUNUNU FARKLI ŞEKİLLERDE ORTAYA KOYMASI

2003'te, Cargèse'de, ekonomist, sosyolog, işletme araştırmacıları ve kalkınmacılar arasında düzenlenen yenilik konulu bir seminerde kendimi CEA'dan Danielle Imbault ile Samanyolu'nun gözlenmesini tartışırken buldum. O bana Samanyolu'nu gözlemek için kullanılan ışın ve dalgalar açısından [görüldüğü sanılan] aynı şeyin görülmediğini açıkladı. Örneğin, daha enerjik olan gama ışınları, "sıcak nesneler"i gama ışınlarını emen kara delikler ve bu nedenle yaşlı yıldızlar olarak saptamayı sağlar. X ışınları, morötesi ışınlar, milimetrik altı ışınlar ya da radyo dalgaları farklı nesnelerin dönüşlerini gösterir. Birleşme görüntüleri, renklerin onları gözlemek için yararlanılan ışınlar ve dalgalara göre değiştiği, mavi, kırmızı, sarı ya da yeşil renkler altında görünmesini sağlar.

Astronomi örneği, sosyal bilimlerde gözlem ölçekleri sorununu analojik bir tarzda gösterir. Bilginin sadece gerçekliğin parçalara ayrılması sayesinde mümkün olduğunu ve öyleyse bilginin gözlem derleme ve daima sınırlı olan bakış açısı tekniklerine bağlı olduğunu gösterir.

Tüm bilgileri aynı zamanda nesnel bir tarzda birleştirebilen Sirius, yani dışarı doğru çıkıntı yapıcı, kapsayıcı bakış açısı yoktur. Genel yaklaşım mevcut değildir. Gerçekliğe yaklaşımda çok sayıda bakış açısı olmalıdır.

Bu, P. Veyne'in tamlığın bir yanılsaması olarak açıkladığı şeydir.[1] O halde, ölçekler, sosyal bilimlerde gözlemi, gözlemcinin konumuna göre hareketli ve göreli bir bilgi olarak ele alır.

I. – Hareketlilik, parçalama ve bilinemezcilik: Gözlemin üç ilkesi

Bir araştırma esnasında toplanan bilgilerin sınırlı olması gerçeği, elde edilen sonuçların genel bir kavrayışa sahip olmadığı anlamına gelmez. Bu kavrayış, yapılan parçalamanın sınırlarıyla kısıtlıdır. Sınırların kendileri hareketlidir. Yeni gözlemlere göre yer değiştirirler. Sınırlar arasındaki mesafe ne kadar olursa olsun, geriye hep betimlenen sistemle kusursuzca bütünleşmeyen, belirsiz, karanlık bölgeler, sosyal bilmece parçaları kalır.

1) G. Bourdé ve H. Martin, *Les écoles historiques*, Seuil, "Points", 1983, yeniden basım 1997, s. 347.

Ben, belli parçaların araştırmanın sonucuna uygun düşmediği gerçeğini, sertliğin bir göstergesi olarak dikkate alırım. Sorun tarihte de aynıdır. G. Bourdé ve H. Martin, tarihsel anlatının "dönemleri takiben değişken tarzda *eksik* olabileceğini ve bu anlatının, kâh bir günlük yolculuğun dökümü için on sayfa, kâh on yıl için iki sayfa olsa bile (...) güzel simetrik yapılar altında bu zayıflığı gizlemeye çalıştığını" (s. 347) yazarlar.

Boşluk olmadığında, yani her şey mantıksal açıdan tutarlı olduğunda, teorik şema içine sokulmaya çalışılan beşeri ve sosyal gerçeklik bir bakıma çarpık kalır. *Meurtre sur la route de Bethléem*'de,[2] uzun bir soruşturmanın sonunda Komiser Ohayon'un söylediği gibi: "Bize düzenli gibi görünen bu şeyde bir düzensizlik olduğunu, bize belli bir mantıkla çekip çevrilmiş gibi görünen şeyin kaotik bir biçimde oluştuğunu düşünüyorum." (s. 404) Bu demektir ki, sosyal bilimlerin görevi, eylem mantıklarının ortaya çıkmasını sağlamak ve bilginin ussal çerçevelerini harekete geçirmek, fakat pürüzleri tıraşlarken onlara üstten değer biçmemek ya da onları gereksiz yere yorumlamamaktır.

Bu, aynı zamanda, bu hareketli bilgi kavrayışı sayesinde, ister istikrarlı isterse istikrarsız olsun, yapının etkilerini, sonra da dinamiğin etkilerini art arda gözlemenin mümkün olduğu anlamına gelir. Fakat ölçeklere ve bilhassa verili bir ölçekte parçalamaya göre iki fenomeni aynı anda gözlemek mümkün değildir.

2) Batya Gour, Fayard, 2003.

Analojik bir tarzda fizikle gözlem sorunlarının daima birbirine benzediğini göstermek mümkündür. Böylelikle, P. Vancraeÿenest'e göre, "Heisenberg, bir parçanın, konumun bir bileşeninden ve akımın bir bileşeninden etkilendiğini gösterir. Bu iki bileşenden birini daha bir kesinlikle bilmeye çalışır ve ötekini bilmek daha zordur"; bu, mikro-fizikte gözlemin düzeni olsa bile.[3]

Anlam ve çıkar, us ve duygu, statik ve dinamik, kısa eylem ve uzun eylemi gözlemek söz konusu olduğunda, sosyal bilimlerde aynı düzen işliyor gibi gelir bana. Bu boyutların hiçbiri aynı zamanda gözlenemez. Belli bir bakış açısı altında ya da arkadan gelen belirli bir odak altında görünmez olan boyutun eğer gözlem düzeni değişirse görünür olduğunu bilmeyi sağlayan, bakışın hareketliliğidir.

Bununla birlikte, görünmez olan, daha gerçek ya da daha önemli olmak anlamında ister istemez daha derindir. Buna karşılık, sosyolojide ilk ölçek kuramcılarından biri olan G. Gurvitch'in *La vocation actuelle de la sociologie*'de[4] daha önceden gösterdiği gibi, gözlenmesi daha güç olabilir.

Gurvitch, biçimsel olarak yatay bir biçimde, birleşme ve karşıtlıktan hareket ederek, kendiliğinden ya da organize sosyalliğin biçimlerini inceleyen mikro-sosyolojik ölçeği ayırt eder (s. 120-121); geniş aileyi, mesleki grupları ya da sosyal sınıfları inceleyen makro-sosyolojik ölçek ya da "gruplaşmaların farklı sosyografisi"; ve bilhassa arkaik ya da kapitalist bir "küresel toplum tipolojisi" kurmak için

3) *Dictionaire des philosophes*, PUF, 1984, s. 1301
4) PUF, 1950, s. 49.

önerilen bir mega-sosyal tip ölçeği; fakat bu aşama gerçekte onun kitabında geliştirilmiş değildir.

O, gerçekliğin düzeyleri arasında hem süreklilik hem de süreksizliğin olduğunu ve, dahası, süreksizliğin ağır bastığını düşünse bile (s. 53), sonunda hepsinin birlikte incelenmesi gerektiğini düşünür. Sorun, G. Gurvitch'in çalışmasının ampirikten ziyade programatik olması ve bundan dolayı ölçekler arasında bu ayrımın nasıl uygulanacağını göstermede hiçbir somut öğeyi ileri sürmemesidir.

Ölçekler yöntemi, çoğu zaman kişisel yoksunluğu belirten bilinemezci bir davranışı içerir; öyle ki, kendiliğinden eğilim, görülmeyen şeyin varlığını yadsımaktır. Oysa ki, kişi, anlam üzerine antropolog ya da psikanalist olarak çalışmaz ve var olmadığı ekonomistler tarafından betimlenen ussallığı görmez. Aynı şekilde, É. Zarifian'ın *Les jardiniers de la folie*'de[5] gösterdiği gibi, var olmayan bilinçaltını, bilişsel ya da nöro-fizyolojist gibi görmem. Dahası, bireysel kahramanlar ya da büyük adamların olmadığı uzun süreli tarih üzerine tarihçi gibi çalışmam. Bireyi psikolojik ya da sosyolojik bir bakış açısından mikro-bireysel bir ölçekte merkeze koyarsam, sosyal sınıf ya da kurumları görmemem normaldir, fakat onların var olmadığını ileri süremem. Olsa olsa, bunun beni ilgilendirmeyen ya da ele aldığım konuya göre bana merkezi olarak görünmeyen bir konu olduğunu söyleyebilirim.

Hareketli bir düzen olarak bu bilinemezci konum ve bilginin bu vizyonu, her genellemenin bir ölçekle ve bu

5) O. Jacob, 1988.

ölçekte seçilen parçalamayla sınırlı olduğunu saptamaya ve böylelikle nihayetinde bunu kabul etmeye imkân verir. Amerikalı büyük sosyolog T. Merton'un *Éléments de méthode sociologique*'te[6] orta boylu kuramlar ve genel teoriler ayrımını yaptığında gösterdiği şey budur (s. 4). Yine de, sosyal bilimlerdeki tüm genel teorilerin aynı zamanda sınırlı teoriler olduğunu düşünüyorum. Çok sayıdaki uzak aşamaya dayanan genelleştirmeden itibaren bir ilksel nedeni, bir ilksel disiplini, "saf ve kusursuz" bir açıklamayı araştırma riskini alıyoruz.

Oysa ki, ölçeklerle gözlem yöntemine yol gösteren ilke, en azından *a priori* ilksel bir nedenin mevcut olmadığıdır. Ekonomistler P. Le Gallès ve B. Pallier'nin *L'Année de la régulation*'un 6. sayısında yazdıkları gibi, kapitalizm biçimlerinin farklılığına dayanan mukayeseli ekonomi politik, ne ekonomi ve politika arasında *a priori* bir tabiyet ilişkisi, "ne de ikisi arasında işlevsel bağlar ileri sürer ve ne biri ne de diğeri sosyal dinamiğin tümlüğünü açıklayabilir" (s. 22).

Böylelikle, dünyada araştırma yaptığım hemen her yerde kendinden menkul iktidar ilişkileri, geçiş ritüelleri ve sahnelemeler gözlemledim. Bunlar, biçimi yine de kültürlere göre değişebilen son derece genel mekanizmalardır. Ve, aynı zamanda, sosyal yaşam iktidar ilişkileriyle sınırlı değildir ve bu mekanizmaların "yatay genelleştirmesi" tarafından hesaba katılmayan diğer boyutları iyi anlamak gerekir: Sosyal tabakalaşmalar, beşeri eylemi organize eden coğrafi mekânlar, ekonomik failler arasında mallara ya da

6) Plon, 1953.

kararlara ilişkin koordinasyonlar, dil ya da bilişsel tüneller.

Gözlemci, uygulamacı ya da kuramcı olarak bu boyutların var olduğunu ve, o halde, gözleme ilişkin bilinemezcilik, sınırlı kesiklik ve hareketlilik şeklindeki üç ilkeye göre tüm gözlem boyunca, eğer gerekli olursa, onları bağlam olarak harekete geçirebileceğimi biliyorum.

II. – Gözlem ölçekleri ve sosyal gerçekliğin indirgenmesinin etkileri

Çoğu kez, makro-sosyal yaklaşımlar indirgemeci olmakla suçlanmıştır. Böylelikle, *L'homme pluriel, les ressorts de l'action*'da[7] B. Lahire'e göre, P. Bourdieu, "aktörleri, onların sosyal deneyimlerinin, bir alanın çerçevesi içinde yaşayabildikleri deneyimleri aştığı ölçüde habitus alanlarına indirgemeye" çalışır. Bu, mikro-bireysel açıdan, Lahire'in "tekil bedenler" kavramı, hatta mikro-ekonomideki failin bakış açısından tamamıyla doğrudur. Bunlar, mikro-bireysel bir bakış açısından ele alındığında, konunun karmaşıklığı ve çeşitliliğinin elbette indirgemeleridirler. Fakat makro-sosyal, aidiyet ve habitus temelli bakış açılarından eleştiri uygunluğunu yitirir. Bundan dolayı, B. Lahire, tarihçilerin yaptıkları gibi, "çok kısa" eylemleri "çok uzun" eylemlerden ayırt etmeyi sağlayan "bağlam ölçeği" fikrini ortaya atar. Sosyal yeniden üretim konusunda

7) Nathan, 1998, s. 40.

P. Bourdieu analizini yerleştirdiği yer, çok uzun eylem düzeyidir. Bu makro-sosyal parçalama, mücadeleler ve erk ilişkilerinden oluşan bir alan düzeyinde ve " çoğu zaman haklı olarak" (s. 183) ortadan kaybolur.

Lahire'in tartıştığı şey, tüm davranışları, burada makro-sosyal ölçeklerin eşiti olan çok uzun eylemleri tek bir ölçüye indirgeme olgusudur. Bu ölçeğe, P. Bourdieu, öğrenciler ve üniversite, fotoğraf, müzeler ya da *La Distinction*'da[8] olduğu gibi beğeniler üzerine yaptığı kurucu çalışmalarda öncelik tanıdı. Bu, yine de, P. Bourdieu'nün gözlem ölçekleri ilkesini kabul ettiği anlamına gelmez.

Aslında, Bourdieu, *Raisons pratiques*[9] adlı kitabında, makro-sosyolojik ve mikro-sosyolojikle niteliksel ve niceliksel arasındaki ayrımın uygunluğunun, sosyal ayrımla ilgili çalışmasına uygun düştüğünü reddeder. "Çünkü [ikili] karşıtlıklar, anlamlardan yoksundur," diye yazar. (s. 16) Böyle olmakla birlikte, o, daha karmaşık bir sorunda, gözlem ölçeklerine göre niteliksel bilgilerin statü ve kullanımı sorununda parçalamaya gider. Makro-sosyal bir ölçekte ele alınan istatistiksel bilgileri açıklamak için toplanan niteliksel bilgiler, etkileşimleri ya da bir eylem sistemini betimlemede mikro-sosyal bir aşamada toplanan niteliksel veriler gibi aynı yapıda mıdır? Sanmıyorum.

1970'li yıllarda, P. Bourdieu, *La Distinction*'da (1979), bir beğeniyle Strauss'un *Le Beau Danube bleu*'sü ya da Bach'ın *L'Art de la fugue*'ü ile sosyal aidiyet arasındaki bağı göste-

8) Minuit, 1979.
9) Seuil, 1994.

rir. Strauss, üst sınıflarda %17'ye karşı %66 oranında pozitif düşünceyle daha popülerdir. Öğretmen ve sanat yapımcılarının %31'i Bach için olumlu görüş bildirirken, bu oran alt sınıflarda %2'dir. Yani Bach alt sınıflar için daha seçkincidir.

Bu, kişisel bir beğeninin bir ölçüde sosyal habitusa bağlı olduğunu gösterir elbette. Sınıfın habitusu, burada, istatistiksel düzenlilik ve gruplar arasındaki manidar istatistiksel farklılıklarla kanıtlanmaktadır. Bu, mutlak olan bir sonuç değildir, çünkü asla %100 benzer düşünceler olmaz. O halde, makro-sosyal ölçekte etki, bir fizik yasası anlamında determinist değildir. Fizik yasası koşullandırmaları ortaya çıkarmayı sağlar.

Günümüzde L. Chauvel'in nesil etkileri,[10] N. Herpin ve D. Verger'nin tüketim,[11] A. Degenne'in ve M. Forsé'nin sosyal ağlar[12] ya da P.-M. Menger'nin sanatçıların çalışma piyasası[13] üzerine yaptıkları incelemelerde diğer teorik çerçevelerden yararlanmalarında olduğu gibi, toplumun etkilerini ortaya koymak için bireysel değişkelerin bir kısmını indirgemeyi sağlayan, makro-sosyal ölçeğin gücü ve yararıdır.

Buna paralel olarak, niceliksel verilerin toplanmasının ardından niteliksel bilgiler toplanabilir. Fakat bunlar sos-

10) *Le destin des générations*, PUF, 1998.

11) *La consommation des Français*, La Découverte, 1988.

12) *Les réseaux sociaux: une analyse des données sociologiques*, A. Colin, 1994.

13) *Portrait de l'artiste en travailleur: métamorphose du capitalisme*, Seuil, 2002.

yal düzenleri aydınlatmak için seçilirler. Bourdieu'nün ekibi tarafından toplanan bilgiler sosyal etkileşimleri betimlemez. Onlar bireylerarası pratiklerin çeşitliliğini karanlıkta bırakır. Aktörün konumu ve öyleyse habitusu, aslında ona görünmez olan durumun etkisinden çok daha önemli gibi görülür.

Bu, aidiyeti sosyal işleyiş, habitusu koşulla, iki farklı ölçek ya da iki farklı parçalamayla, iki boyuttan kalkarak aynı anda gözlemenin olanaklı gibi görünmediğini teyit eder. P.-M. Menger'nin *La profession de comédien*'deki (1997) makro-sosyal çalışması ile C. Paradeise'in[14] komedyenler üzerine yaptığı son derece mikro-sosyal çalışması arasındaki bütün farklılık budur.

Sosyal bilimlerde gözlemin uygulanmasına özgü bu gerilim, açık biçimde, *Noblesse d'État*'da[15] büyük bedenler ya da *Homo Academicus*'ta[16] üniversite teması olarak ortaya çıkar. Bourdieu'de aktörlerin stratejileri, M. Crozier, E. Friedberg, J.-C. Thoenig ya da C. Musselin'in yaklaşımlarının aksine, olumsal koşulun etkisinden daha çok, birbirine eklemlenmiş mesleki habitusu belirtir. Tam tersine, onların araştırmaları, gözlemleri stratejik ve o halde etkileşimci bir başka ölçekte, yani mikro-sosyal ölçekte yapıldığı için aynı nedenle ama tersine çevrilmiş sınıf aidiyetinin ya da sosyal düzenin etkilerini birleştirmezler.

Habitus, mikro-sosyal ölçeğe yaklaştıkça anlam bakımından değişir ve J.-C. Kaufmann'ın *Ego, pour une sociologie*

14) *Les comédiens: profession et marché du travail*, PUF, 1998.
15) Minuit, 1989.
16) Minuit, 1984.

de l'individu'de[17] gözlem ölçekleri modelini kullanmaksızın gösterdiği gibi, daha az determinist hale gelir. O, bunda gözlem ölçeğinin değişmesinin bir etkisini gördüğüm halde, teorik bir çelişki ya da her halükârda bireyi anlamanın imkansızlığını yaşar. (s. 137-144)

Tüm bunlar, gözlemin sınırlılıkları ve farklı ölçeklerde toplanan bilgilerin bağdaştırılması sorunundan sakınmak için birçok yöntemi kullanmanın yeterli olmadığını göstermektedir. Doğru olan şey, makro-sosyal ile niceliksel, mikro-sosyal ile niteliksel arasında, uygulamada bu ikililer, bilhassa etkileşimler üzerine çalışırken çoğu zaman birbirlerine bağlı olsalar bile, bir karşılıklılığın olmadığıdır. Bu, nihayetinde, indirgemenin, sadece gözlemcinin bir seçimini değil, aynı zamanda kaçınılamayan gerçekliğin bakış açısının bir zorlamasını gösterir.

III. – Ölçekler arasındaki gözlem süreksizdir

Bakış açısı, gözlem ölçeklerinden başka bir şeye bağlı değildir. Bakış açısı, gözlemcilerin bakışına yol gösteren *a priori* şemalara da bağlıdır. "*A priori*" tarafı, toplum tarafından verili ya da deneyim ve gözlemcinin mesleğiyle kazanılmış olabilir. Bir disiplin, burada, bir bakış açısı olarak dikkate alınır. Bu, mesleki bir grup –ekonomist, tarihçi, coğrafyacı ya da sosyologlar– tarafından kurumsallaştırılan bir parçalamadır; bu, onların iç ve dış çatışmasız oldukları an-

17) Nathan, 2001.

lamına gelmez. Aynı zamanda, parçalama ve kesinlik gereği zaman içinde gelişen dinamik bir bakış açısıdır da.

Genelde ekonomist nicelikleri, coğrafyacı mekânları, tarihçi zamanı, siyaset bilimci iktidarı, sosyolog toplumsal ilişkileri, antropolog kültürleri, psikolog psikheyi ve sinirbilimciler biyolojik açıdan molekülleri parçalara ayırırlar. Burada önemli olan, ölçekleri birbirine karıştırmamak ve farklı disiplinlerden alınan kavramların analojik ve metaforik kullanımlarını bilinçli olarak kullanmaktır. Örneğin, A. Green, *La causalité psychique*'te,[18] düşünce ve beynin asimile edilmesinde, yani psikanalizin anlamı, bilinci ve niyetliliğini bir kayıt makinesi üzerinde beyin tarafından yayılan işaretlerle eşitleyerek alınmasında dilin kötüye kullanılmasını gösterir. Bu, mikro-bireysel ve biyolojik iki gözlem ölçeği arasındaki olası iyi bir yanlış anlama örneğidir.

Nicelik, mekân, zaman, sosyal ilişkiler ya da kültürler, ölçüsü ölçeğe göre değişen niteliksel ya da niceliksel "büyüklükler"dir: P. Boudon'un *De l'architecture à l'épistémologie, la question des échelles*'de[19] ileri sürdüğü gibi, makro ya da mikro-sosyal, makro ya da mikro-ekonomik, coğrafi küçük ölçek ya da büyük ölçek, tarihte uzun süre ya da kısa süre, mimarlıkta büyük ya da küçük boy.

P. Boudon, sosyal bilimlerde olduğu gibi, bir süreksizliğin mevcut olduğunu, zira "boy değiştiğinde şeylerin de değiştiğini" (s. 6) göstermek için geometrik bir mekân için-

18) O. Jacob, 1995.
19) PUF, 1991

de mimari ölçeklerin *sürekliliği* sorusunu ortaya atar. Bunlar, Boudon'un "esnek bir tasarımcı" (s. 23) adını verdiği bir bakış açısını, bir gönderme çerçevesini temsil edebilir ancak. Boyla birlikte değişen şey, her öğenin göreli oranıdır. Sorun, 1890'lı yıllardan itibaren klasik Avrupa binasından koparak analojik bir ilkeyi, üç bölümlü kolon ilkesini izleyen yapılardan oluşan gökdelen inşaatında ortaya konulur: "Gökdelen, 'bir temeli, bir sütun gövdesi ve bir sütun başlığı' ile çok fazla yükseltilmiş antik bir kolon gibi tasarımlanır".[20]

J. Elster ve N. Herpin, merkezi düzeyde bölüşüm ilkeleri arasındaki mesafeleri gösterdikleri, okula giriş ya da böbrek veya sperm aktarımı gibi bir konuda karar verirken lokal düzeydeki baskılar altındaki somut seçimleri ele aldıkları *Éthique des choix médicaux*'da[21] benzer bir soru sorarlar. İki farklı eylem ölçeğine uygulanan merkezi ilkeler ve lokal ilkeler arasında bir süreksizlik vardır.

Eylem ölçeği nosyonu, makronun merkezi olanla ve mikronun yerel olanla hiç karıştırılmadığını gösterir. Gerçekte, merkezi ve yerel olan, 1970'li yıllarda P. Grémion ve J.-P. Worms'un Fransa'daki iktidarla ilgili olarak gösterdikleri gibi, bilhassa ağların aracılığıyla benzer eylem sistemine katılabilir. Merkezi ve yerel arasındaki bağların gözlenmesinin orta ya da mikro-sosyal gözleme benzer bir yanı olabilir.

Ölçeklere göre gözlemin süreksizliği ve büyüklüğün değişimi, sınırlı genelleştirme sorusunu ortaya koyar.

20) P. Boudon, C. Massu, s. 36.
21) Actes Sud, 1992.

Aslında, J.-C. Kaufmann'da bulaşık makinesi ya da yine P. Dibie'de yatak gibi görünüşte önemsiz bir fenomenden hareket ederek ikililer çerçevesinde bir sosyal sistemi tümüyle yeniden kurmanın mümkün olduğunu saptamak mutlaka uygundur, bu sosyal sistem ve bu mantık, her şeye rağmen bir gözlem ölçeği ve bir parçalamayla sınırlıdır. Uygulamaların çeşitliliği, iktidar ilişkileri ya da sosyal aidiyetler hesaba katılmazlar, bu tümüyle normaldir. Bu, tam da, bir noktadan kalkarak her şeyin yeniden kurulamayacağını, parçalamak gerektiğini, gözlenmiş reelin kabul edilen bakış açısına ve onunla incelenen sosyal fenomenlere göre değiştiğini teyit eder.

IV. – Odak sorunu: Gözlem çerçeveleri

Ölçek, öyleyse, antropolog C. Bromberger'in "Büyükten küçüğe, Fransa'da etnolojinin yakın tarihinde ölçeklerin ve analiz nesnelerinin değişimleri"'nde[22] optik bir metaforu gösterdiği gibi, birincil bir analiz çerçevesini saptamaya imkân veren fotografik bir odak gibidir.

Bu birincil sınırlandırmanın içinde, biraz da Rus matruşka bebekleri gibi her biri gözlemin *a priori* kategorilerini bölecektir: Daha ziyade pratiği ya da temsilleri, yapıyı ya da dinamikleri, anlamı ya da çıkarı, duyguyu ya da ussal hesabı, kurumu ya da bireyleri gözlemlemektir esas olan. Diğer bölmelere göre örtük ya da açık, tek ya da tümleşik

22) I. Chiva, *Ethnologie en miroir*, MSH, 1984, 1992.

olan bu çerçeveler, bölmeler de olan bir sosyal boyutlar dizisinin gözlemine imkân verecektir.

Sosyolojide, makro-sosyal ölçekte, sosyal aidiyetler ölçeğinde bölme, tabakalaşmalara ya da sosyal sınıflara, cinsiyetlere ya da homo veya heteroseksüel ilişkilere, yaş ya da kuşak ilişkilerine, kültürler ya da topluluklararası ilişkilere göre yapılır. Bu, kısmen, A. Touraine'in sosyal akımlar ölçeğinde de böyledir. Orta boy-sosyal ve mikro-sosyal aktörler arasındaki etkileşimler ölçeklerinde bölme, daha çok iktidar ilişkilerini, kimlik inşalarını, simgesel boyutu, kendiliğinden sahnelemeleri, sosyallik biçimlerini, deneyim ya da öğrenim biçimlerini aydınlığa kavuşturur. Siyasal bilimlerde, bu, P. Favre ve O. Filleule tarafından analiz edildiği gibi, sosyal protesto ölçeğidir. Mikro-bireysel, fail, özne, kişi ya da aktör gibi bireyler ölçeğinde bölme, vurguyu ister bilişsel boyut, hesap ya da niyet olsun, ister eklemlenmeler ve bilinçaltı, isterse duygu olsun, bu tür etmenler üzerine yapar.

Ekonomi geleneksel olarak sadece mikro-ekonomi ve makro-ekonomi ayrımı yapsa bile, ekonomide de üç büyük ölçek görüyoruz: Devlet, pazar ve uluslararası küreselleşmeyi inceleyen makro-ekonomi, O. Badot[23] tarafından ele alınan "çevik girişim" gibi firmayı, aktörler arasındaki uylaşımları ya da yönetimi inceleyen orta boy-ekonomi ve bireyci, ussal seçimi baz alan mikro-ekonomi.

Tarihte, *Akdeniz* (1949) teziyle F. Braudel,[24] olay, İnebahtı Savaşı ya da kahraman, İspanya Kralı II. Felipe ve o

23) L'Harmattan, 1997.
24) G. Bourdé ve H. Martin, *a.g.e.*, 1997.

halde mikro alana ait her şey ikinci plana düşer. Onlar, tarihsel makro ölçeğin döl yatağı olduğu üç eksen yatağı içine sokulurlar.

İlk eksen yatağı, "neredeyse hareketsiz, insanın kendisini kuşatan çevresindeki bir tarih"in (s. 231) eksen yatağıdır. Bu, "Akdeniz Havzası'nın sınırlarını" saptamayı mümkün kılan coğrafya ve uzun süre düzeyidir. İkinci eksen yatağının denk düştüğü yer "dizemli bir tarihtir (...) yapısal bir tarihtir (...); para akışlarının dolaşımı, "fiyatların hareketi ve fiyat dizileriyle ilgili olarak ayrımda bulunan E. Labrousse gibi, "uzun sürenin akımı (seküler *trend*), yirmi beş yıldaki akım ve çekilmeleri (...), en azından on yıllık kısa devreleri, birkaç aydaki bir sezonluk dalgalanmaları" ve onun ardından XIX. yüzyıl İngiltere'si üzerine yazan F. Crouzet ya da XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki Beauvaisis üzerine yazan P. Goubert'i (s. 236-237) ilgilendiren, "grupları ve toplulukları bağlayan sosyal bir tarihtir" sözü edilen. Üçüncü eksen yatağı, "geleneksel bir tarih (...) sadece insan değil ama birey boyutunda bir tarih (...) kısa heceli, hızlı, sinirli inip çıkmalar tarihi"yle (s. 232) ilgilidir. Bu, kısa zamanın, döneminin jeopolitiğiyle ilgili savaşların ve onların sonuçlarının düzeyidir.

Bununla birlikte, J. Revel'in[25] altını çizdiği gibi, Durkheimcılar, ardından Annales okulu ve Braudel, "gözlem ölçeğinin deney değişkenlerinden birini oluşturmadığını düşünürler. Açıklama, temelde makro-tarihseldir. Oysa, diye ekler J. Revel, "eğer gözlem ölçeğini değiştirirsek, or-

25) *Jeux d'échelles*, 1996, s. 18.

taya çıkan gerçeklikler epey farklı olabilir." (s. 29) Bilhassa, sonuç olarak, diye yazar, "temel olan, ölçeklerin varyasyonudur." (s. 36) Varyasyon, daha makro olan bağlamın bir ayrıntısının anlamını anlamamızı sağlarken olduğu gibi, tarihin anahtarını veren bir ayrıntıyı görmemizi sağlar. Bu, nihayetinde, önemli olan hareketlilik ilkesidir.

O halde, sosyolojide, ekonomideki, tarihteki, siyasal bilimlerdeki, antropolojideki ya da coğrafyadaki bir araştırma, bir gözlem ölçeği, bilginin gelişimine göre değişebilen olası ölçeklerin sayısı ve bir alandaki uygulamalar, *a priori* kategoriler ve bölmeler arasındaki bir kesişmenin sonucudur.

O halde, bu üç bölme arasındaki bileşimlerin neredeyse sonsuz sayıda olduğunu göstermek ve hiçbirinin "eksiksiz" ve öyleyse kapsayıcı olmadığını onaylamak mümkündür. Verili bir disiplinde ya da disiplinler arasında bir ekol oluşturan şey, bir bileşimin seçilmesidir. Yine de, ekol, çoğu zaman gözlem ölçeğini zikretmez.[26]

Son olarak, savaş sonrası yıllarda, sosyal bilimlerde daha çok makro-sosyal ve yapısal yaklaşımların tutulduğunu saptıyorum. 1980'li ve 1990'lı yıllardaysa, daha çok ister tarihte, sosyolojide, etnolojide, isterse ekonomide olsun, mikro-sosyal, bireysel ve etkileşimci yaklaşımlar kullanıldı. Sosyal bilimlerde başat eğilim, Sorbonne (Paris V) sos-

26) *UTINAM* dergisinde B. Péquinot tarafından 1996'da yayımlanan bir makalede daha önceden işaret ettiğim gibi: "Ele aldığım kavram (...) tam da gözlem ölçeğidir!" Sayı 20, L'Harmattan, 1960'lı yıllarda Gotlib'e ve *Pilote*'un "Bric-à-brac" sütununa göndermeyle...

yal bilimler öğretmenliği çerçevesinde 2001'de yapılan bir araştırmada saptadığımız gibi, mikro ve birey, hatta "nano-sosyoloji" düzeyindedir.

V. – Gözlemin odağı değiştiğinde bilginin içeriği değişir

Az önce gördüğümüz gibi, genel ölçekler ilkesi, bakış açısı değiştiğinde, gözlenen gerçekliğin ve aynı zamanda gözlenen olguların değiştiğini ifade eder. Aynı şekilde, bir ölçekte ortaya çıkan şey, bir başkasında ortaya çıkmayabilir.

Böylece, bilhassa O. Favreau tarafından geliştirilmiş olan, firmalarda uygulanan uylaşımlar ekonomisi perspektifi –*De la justification, les économies de la grandeur*'de[27] L. Boltanski ve L. Thévenot'nun perspektifine yakın bir akım– içinde, *Façon de recruter*'de[28] ekonomist F. Eymard-Duvernay ve sosyolog E. Marchal, bireyin uyarlanabilirliği üzerine odaklanan bu fizyoteknisyen kayıtçılar, "bireyin dışının, hiçbir yapı ile donatılmamış olan 'çevresinden' oluştuğunu" (çevre fizyoteknisyenlerin mikro-bireysel ölçeğinde görülmez) (s. 45) düşündüklerini belirtirler.

Oysa, iki yazarın mikro-sosyal ölçeğinde, kayıtçı, sadece kendinden menkul bireyler arasında değil, belli bir konum içinde yer alan bireyler arasında karar vermelidir. Ey-

27) Gallimard, 1991.
28) Métailié, 1997.

lemin planlanmış, yani çok sayıdaki "kayıtlar"a, yani yeterlilikleri tanımlayan ve eğitim durumu, karakter özellikleri, yaş, cinsiyet, ağ tavsiyeleri ya da yüz yüze görüşmenin niteliği gibi yargıları temellendirmeye yarayan uylaşımlara göre standartlaştırılabilir ya da müzakere edilebilir ve bu nedenle belirsiz olan çok sayıdaki "eylem rejimleri" arasından bir seçim yapmalıdır. O halde, bu, pekâlâ fizyoteknisyenlerinkinin tersine, bu mikro sosyal ölçekte ortaya çıkan yapılaşmış bir çevre tarafından organize edilen bir işlemdir.

Bundan başka, nihayetinde kayıtçının, aktör, vekil yönetici, formatör, değişik kadro ve sorumlular zincirine mensup olduğu, fakat bilhassa onun ekonomik konjonktür tarafından iyice yapılaştırıldığı ortaya çıkar: İşsizlerin sayısı ne kadar artarsa, CV (özgeçmiş belgesi) de o oranda artar ve tasnifleyerek bu CV'lerin fazlalığını ne kadar sınırlamak gerekirse, kullanılan uylaşımların ve bilginin hızlıca sınıflandırılmasını ve böylelikle daha ucuza incelenmesini sağlayan basitleştirmenin kaydına o oranda başvurulacaktır. Burada, F. Eymard-Duvernay ve E. Marchal ölçeği değiştirir ve aktörlerin davranışlarını gerçekte makro-ekonomik bir ölçekle açıklar. Fakat, aynı zamanda, CV ya da adaylarla bir etkileşimin sonucu olarak göstermiş oldukları "bakışı kaybederler". Onlar, bireylerin davranışlarının ve karar vermenin açıklayıcı bir değişkeni olarak makro-ekonomik ölçeği yeniden benimserler.

Bu, gözlemin yapısının ölçeklere göre değiştiğini bir kez daha göstermek açısından iyi bir örnektir. Mikro-sosyal ölçekte, Eymard-Duvernay ve Marchal'ın bir adayın

yeterliliğine karar vermek için çeşitli yargıların oluşturulmasına dair son derece nitelikli araştırmalarında ekonomi, kısmi olarak bir bağlam haline gelir. Makro-ekonomik ölçekte yargıların çeşitliliği, yerel bir baskı, fazladan bir yük tarafından dönüştürülen genel ekonomik nedensel bir açıklamanın, krizin lehine ortadan kaybolur.

Askere alma olayına uygulanan ölçekler arasındaki bu gidip gelmeler, ölçeklerin kullanımında bir ince ayrıntıyı ortaya çıkarmayı sağlar: İki farklı aşamadaki iki fenomenin gözlenmesi eğer aynı anda olanaksızsa ve öyleyse nedenselliğin anlamı aşamalara göre değişirse, bu, farklı bilgiler arasındaki yakınlaşmaların mümkün olmadığı anlamına gelmez. Bu yakınlaşmalar yaratıcılık uyarınca istenir. Fakat bunlar sadece yakınlaşmalardır.

O halde, iki ya da daha fazla ölçek arasındaki gözlemin en etkilisi süreksizdir; gerçeklik sürekli olsa bile, tutarlılık, süreklilik ve çelişkili olmayan mantığın fiziki gereksinimini kabul etmek ya da bu bakışı anlamak zordur. Eğer gerçeklik iki sosyal fenomen arasında belirli bir eşiğe değin sürekliyse, girişte betimlenen küçük ölçekli haritalarda olduğu gibi, gözlem, iki fenomen arasındaki belirli bağlantı noktalarına değin süreksizdir.

VI. – Ölçekler arasındaki gözlemin süreksizliğinin eleştirisi

Ölçeklerden kaçınan bir yol bulmaya yönelik bir biçem, gerçekliğin, araştırmalarda betimlenen ve tartışmalarda

karşı çıkılan tüm boyutlardan meydana geldiğini gösteren sentezler önermekten ibarettir ve, o halde, mikro ile makroyu birleştirmek mümkündür.

Bu, kısmen, R. Boyer'in, P. A. Hall ve D. Soskice'in ortak kitapları *Varieties of Capitalism*[29] konusunda onlarla girdiği tartışmalar sırasında ekonomi alanında önerdiği çözümdür. Bu kitapta, yazarlar, devletten ziyade firmadan hareket ederler. Yazarlardan birinin, B. Hancké'nin Fransa konusunda onayladığı gibi, yirmi yıldan bu yana Fransa'da ekonomik düzeltmeleri anlamak istersek eğer, girişimi ve bilhassa büyük ihracatçı girişimlerini bu dönüşümlerin ilk sırasına koymak için pazarla devlet arasındaki klasik karşıtlıktan yola çıkılmalıdır (s. 312). R. Boyer, bununla birlikte, bu iki yaklaşım arasında, *hol-individualisme* nosyonu, yani "mikro ve makroyu birleştirmeyi amaçlayan bir araştırma stratejisi"[30] etrafında bir yakınsama olduğunu düşünür.

Bu, aynı zamanda, *L'organisation en analyse*'de[31] E. Enriquez ve *Névrose de classe*'ta[32] V. De Gaulejac tarafından, örgütlerin stratejik yaklaşımı ve bunun bireyle olan ilişkisine dair özgün bir açı önerdiklerinde dile getirilen çözümdür.

Bir diğer biçem makro ya da mikroyu toplumun bütünlüğünü açıklamak için bir ilk neden olarak almaktan ibarettir. Sosyolojide, bu, Bourdieu'de gördüğümüz habitusla

29) Oxford, 2001.
30) *L'Année de la régulation*, sayı 6, 2003, s. 177.
31) PUF, 1992.
32) H & G, 1987.

ya da mikro-bireyseli makro-sosyal ile açıklamayı sağlayan örgüt alanında yer alan P. d'Iribarne'da olduğu gibi, kültürel modellerle açıklamadır.

Onun ters simetrisi, sosyal bir etkinin değişik birçok bireysel kararın bir araya gelmesinin sonucu olduğunu göstermek için T. Schelling tarafından *La tyrannie des petites décisions*'da[33] ya da R. Boudon tarafından kullanılan yığıştırmanın etkisidir.

İster "yukarıdan" "aşağı"ya doğru tahakküm uyarınca olsun, isterse "aşağıdan" "yukarıya" doğru yığışma uyarınca olsun, toplum ve birey arasında doğrudan bir bağ ilke olarak ileri sürülür. Etkileşimin ve mikro-sosyal ölçek konumunun etkisi, iki yaklaşım gerçekliğin bir parçası olarak hesaba katılsa bile, neredeyse görünmezdir.

J.-M. Berthelot, usta işi kitabı *Les vertus de l'incertitude, le travail de l'analyse dans les sciences sociales*'de,[34] ölçekler sorununu, dönemlerle parçalamaya öncelik veren ekonomiyle, tarihle ve alan araştırmasına dayanan sosyolojiyle sınırlamayı seçti. Gözlemcinin seçimlerinin keyfiyeti, gerçeğin önemi, bilimsel uygulamanın özgüllüğü, bilimin özgürlük ya da tahakkümün aracı olarak alımlanmasının ikircimliği ve o halde sosyal bilimlerde bilgiyi kuran kararsızlık üzerine yakın saptamalara ulaştı. Fakat bu konuda çıkardığı sonuçlar, ampirizmden ziyade etik alanı ilgilendirmektedir. Bilhassa sosyal bilimlerin değerlerin yenilenmesine nasıl katılabileceğini soruyor ve burada dünya

33) PUF, 1980.
34) PUF, 1996.

çapındaki değerlerin göreliliğini gösteren ampirizmin kararsızlığından kaçınıyor gibi geliyor bana.

Mikro-sosyal araştırmalar, makroyu, M. Mauss'un ardından bir "tümel sosyal olgu" gibi düşünülen mikro ile hesaba katmayı araştırırken ölçekleri paranteze alabilir. Bu, iki ölçek arasındaki, betimlenmesi gereken nedensellik zincirinin uzunluğunun değerini azımsamaya gelir. Bu, M. Cherkaoui'nin, benim de düşünme eğiliminde olduğum gibi, makronun mikroya indirgenemez olduğunu düşündüğü *RFS*'deki 1994 tarihli makalesi "Le réel et ses niveaux: Peut-on fonder la macrologie sur la micrologie?"deki eleştirisinin zeminidir.

Tam da unutulmaması gereken, ister global isterse bütünleştirici olsun, bir yaklaşımın, ölçeğin etkisinden dolayı hesaba katması gerektiği bilgilere göre hep sınırlı ve seçici olduğudur. Aktörler arasındaki bir karar sürecinde sorunsal olarak kalan şey, "boşluklar", hesaba katılmayan ve öngörüldüğünden çok daha önemli olan, sonradan gelenler tarafından doğruluğu ortaya çıkarılabilen ayrıntılardır. Bundan dolayı, makro bir yaklaşım, mikro bir yaklaşımdan daha global değildir. Bir yaklaşım, ortaya konulan bir soruna ve bakış açısına göre globaldir.

Son olarak, her şeyi aynı anda analiz etmek ve aynı anda hesaba katmak mümkün olmasa bile, yine de, bizatihi bir fenomeni çok sayıda ölçeğin ardından analiz etmek elbette mümkündür. Her odak, gama ışınları ve Samanyolu'nun morötesi ışınları gibi, farklı bir yönü ortaya çıkarabilir.

Böylelikle, makro-sosyal düzeyinde "dünya vizyonu", mikro-sosyal düzeyinde E. Goffman'ın "deneyim çerçeve-

leri", sonra bireysel düzeyde Palmarini'nin[35] "bilişsel tünelleri", üç farklı ölçeği belirtmektedir. Yine de, bunlar, aynı fenomeni, kolektif ya da bireysel planda görme ve çalışma tarzlarımızı organize eden fenomeni incelerler.

Aynı şekilde, iktidar sorunu için de benzer bir yaklaşım söz konusudur. Tahakküm ve meşruiyet, M. Weber'de daha ziyade makro-sosyal ölçeğe bağlıdır. İktidar ilişkileri, orta boy-sosyal ölçeğine, J. Meynaud tarafından 1960'lı yıllarda siyasal bilimlerde analiz edilen baskı grupları ölçeğine, E. Lazzega'nın avukatlarla ilgili ağlar ölçeğine, klasik örgüt sosyolojisinin stratejik etkileşimler ölçeğine ya da daha yenilerde C. Lafaye[36] tarafından sunulan ölçeğe ya da C. Dubar ve P. Tripier'deki meslekler ölçeğine aittir. S. Milgram tarafından *La soumission à l'autorité*'de[37] ya da J.-L. Beauvois ve R. Vincent tarafından analiz edilen ikna, mikro-sosyal ölçeğe aittir. Kişisellik etkisine bağlı otorite, mikro-bireysel ölçeğe aittir.

F. Asher'in *Métapolis*'i[38] ile I. Joseph ve Y. Grafemeyer'in mikro-kent sosyolojisi arasında aynı aralık mevcuttur. Yine, eğitim sosyolojisinde, 1960'lı yıllarda V. Isambert-Jamanti'nin makro yaklaşımı ile *Sociologie de l'école*'ün[39] 4. bölümünde görüldüğü üzere A. van Zanten ve M. Durut-Bella'nın günümüzdeki daha mikro-sosyal ölçeği arasında olduğu gibi. Ekonomi-politikteki makro yaklaşımlar ve E.

35) O. Jacob, 1995.
36) Nathan, 1996.
37) Calmann-Lévy, 1974.
38) O. Jacob, 1995
39) A. Colin, 1992

Terray'nin Afrika'da devlet ve M. Abéles'in Fransa'da devlet üzerine sahip olduğu daha mikro antropolojik yaklaşım arasında hep aynı aralığı gözlemliyoruz. Nihayet, sanat sosyolojisinde, R. Moulin'in sanat piyasaları üzerine getirdiği makro-sosyal yaklaşım ve H. Becker'in sanat dünyası üzerine yaptığı mikro-sosyal araştırmalar arasında hep aynı mesafeyi görüyoruz.

Odağa bağlı olarak her defasında sosyal belirleyicilerin önemi ya da özgürlüğün ve manevra marjlarının yeri değişmektedir. Özgürlük, makro-sosyal aşamada daha az görünürdür ama mikro-sosyal ölçekte bir manevra marjı olarak ortaya çıkar. Mikro-bireysel ölçekte, maksimum ölçüde görünür, fakat yine de bilişsel tüneller ve bilinçaltı tarafından sınırlanır. Biyoloji ve genetikte makro-sosyal ölçekten daha az görünürdür.

Bu saptamadan hareket ederek, çözülemez gibi görünen belli sayıdaki sorunlar daha çözülebilir hale gelebilir. F. Dubet'nin *Le déclin des institutions*'da[40] yerinde bir başlıkla saptadığı gibi, "kültür, sosyal yapı ve kişilikler arasında farz edilen bir tutarlılığı" araştırmak artık sorun değildir. Bireycilik, holizm (bütüncülük), sosyal sınıflar, determinizm ve özgürlük sorunu, bir gözlem ölçeği sorunu haline gelir, çünkü tüm bu boyutlar aynı zamanda değişirler, fakat sadece belli ölçeklerde görünürdürler.

Aynı şekilde, güçlü bir hipotez kurmaksızın ve ince elenip sık dokunmuş, problematiksiz biçimde sosyal gerçeklikten kalkarak ampirik bir yönteme öncelik veren tü-

40) Seuil, 2002.

mevarımla araştırmaya başlamadan önce vurguyu hipotezlerde uzlaştırmaya, kavramların tanımlanmasına, araştırma konusunun (nesnesinin) kurulmasına, problematiğin belirlenmesine vurgu yapan varsayımsal-tümdengelimsel yaklaşımlar arasındaki seçim, *a priori* ve tek (exclusif) bir yöntem seçiminden ziyade, bilgi sürecinde araştırma temasının konumuna bağlıdır.

Basitleştirirsek, gerçeklik içinde bu bölümleme her zaman sarih değildir; tema, açınsama (exploration), betimleme ve niteliksel yöntemlere bağlı olsa bile, yöntem daha tümevarımsal olacaktır. Eğer tema doğrulama ya da istatistiki nicelendirmeyle ilişkiliyse, yöntem daha varsayımsal-tümdengelimsel olacaktır.

Öyleyse, ölçekler evrensel aletler değildir. Daha ziyade, keşif aletleri ya da disiplin, iş ve meslekler arasındaki işlem aletleri olarak ilginçtirler. Tümel gözlem yoktur, gözlemin süreksizliği söz konusudur ve daha iyi sonuç almak için ister istemez her şeyi bilmek gerekmediği saptaması bir kez kabul edildiğinde, ölçekler nihayetinde belirsizliğin ele alınıp incelenmesinin esnek aletleridir.

SONUÇ

Sosyal gerçeklik, ister genetik, ekonomik, sosyal ya da politik isterse kültürel olsun, bize egemen olduğu kabul edilen büyük güçleri ele alırken tek bir denkleme indirgenemez. Gözlem ölçeği değiştiğinde gözlenen gerçeklik değişir ve o halde denklem de değişir. İşte bundan dolayı, gerçeklik, gözlemin hareketli olması gerektiği ölçeklere bağlı olarak değişir. Bu hareketlilik, bizatihi eylem, toplum ve bu hareketliliğin bilgisinin doğduğu sosyal işleyişin içinde yerleşiktir.

I. - Hareketlilik ve işaret noktaları

O halde, sosyal bilimlerde bilgi, ticari ya da ticari olmayan mal ve hizmetlerin dağıtımına yönelik kamu ya da özel girişimler ve örgütlerden geçerek, hem gözlem ölçekle-

rine bağlı olarak ve hem de araştırma laboratuvarlarından evsel mekâna değin tüm üretim yörüngesi boyunca değişir.

Ölçekler sorunu, ister kabul edilsin isterse karşı çıkılsın, sosyal bilimlere nüfuz eden bu gerilimi ele alır; bir tarafta biyolojik, fiziksel, ekonomik ve sosyal gerçeklik üst üste binmiş bir bütün oluşturur; bunun içinde onu oluşturan tüm öğeler, global ve karmaşık bir birliktelik içinde kurulur ve diğer tarafta bu öğelerin gözlenmesi ancak kısmi, sınırlı ve süreksiz olabilir.

İşte, bundan dolayı, gözlem ölçekleri yaklaşımı, bilhassa sınırlı, tamamlanmamış, süreksiz ve hareketli bir düzen (dispositif) olarak bir bilgi kuramına yaslanır. Bir bakıma, bu, karar sürecinin verili bir anında belirsizlik ve kararsızlık olsun, aktörlerce yapılan kesme görevi anlamında keyfiyete değer veren bir kuramdır. Doğru, geçici (eğreti) ve sınırlıdır. Ne ütopya ne de romantizm üretir. Esrimez.

İster deli dana sorunlarıyla ya da ekolojik risklerle karşılaşan devlet adamları ya da üst düzey yöneticiler veya bir uydu ağına ya da yeni telefon teknolojilerine yatırım yapma ya da yapmamaya karar verme sorumluluğunda olan bir girişimin şefleri olsun, isterse çocuklarının eğitsel yönlendirmesi karşısındaki ebeveynler olsun, isterse de bir yeniden yerleştirme sürecine girişmeye karar veren SDF'ler olsun, karar vericiler seçimlerini çoğu zaman düşünüp taşınmadan yapmak zorunda kalırlar.

Bu perspektifte hiçbir gözlem, hiçbir karar, aktörlerin dışında ve altında var olan mantıksal, ideolojik ya da dinsel bir mutlak üzerine kurulmaz. Mutlak, gerçekliğin belirsizliklerini imgeselde gidermeyi sağlayan sosyal açıdan ge-

rekli bir uylaşımdır sadece. Eylemeye geçişi mümkün kılar. Bir ideolojinin ya da teorinin gücü, çok kez, bu ideoloji ya da teori sadece entelektüel, siyasal, sosyal, dinsel ya da askeri güç ilişkilerine göre sahada duygunun en güçlüsü ve en yüklüsü olduğu halde, bu ideoloji ya da teorinin daha evrensel olduğunu inandırma çabasında yatar. Bu, o ideoloji ya da teorinin yanlış değil, fakat olası tek seçenek olmadığı ve bu nedenle her seçimin, ister mantık üzerine temellenmiş isterse müzakere edilmiş olsun, keyfi olduğu anlamına gelir.

Hiçbir mutlak kalkış noktası olmadığı gerçeği, gerçekliğin kaynaşması içinde az çok geçici (eğreti) bir düzen oluşturan istikrar mekânları yaratmanın olanaksız olduğuna işaret etmez. Ölçeklerin işlevi, işaret noktalarının oluşturulmasını sağlamak, sabit noktalar kurmaktır.

II. – Gözlemin etkisi ve gerçekliğin etkisi arasında ayrım yapmak

Fakat işaret noktalarının varlığı, gözlemci tarafından bırakılan "boşluklar" ve gerçekleştirilen anlatının perdahlanması sorununu gidermez. Her saha araştırmasına içkin olan bilgi "delikleri"nin yönetimi, iki sorunu, bir sistemin işleyişini anlamaya çalışırken zorunlu olarak kalan tutarlılıklara fazla değer verilmesi ve zaman ya da mekândaki karşılaştırmaların geçerliliği sorunlarını ortaya koyar. Yöntem sorunu, bilhassa kıyaslama iki farklı ölçek üzerinden yapıldığı ve bu kıyaslama aktörlerin temsillerini onların

pratiklerinden ayırt etmediği zaman ortaya konur. Söylenen, düşünülen ve yapılan arasında her zaman az çok büyük bir boşluk kalır.

Metodolojik sorun, kıyaslama, bugünün pratikleriyle sunulan ve bir birlik izlenimi veren metinler sayesinde anlamanın pratiklere göre daha kolay olduğu dünün değer, kural ve normları ve o halde temsilleri üzerine dayandığında ortaya konur. Aklıma, burada, C. Marenco tarafından, her pratik gibi normlara göre güçlü bir boşlukla çeşitlendirilen ve nitelenen günümüzün pratikleriyle kıyaslanmış XIX. yüzyıl Fransa'sında burjuvazi tarafından kurala bağlanan iyi aşçılık ya da iyi yemek yeme kuralları geliyor.

Gözlenen farklılık, çeşitliliğin birliğini ve farklılığını daha iyi görmemizi sağlayan, yüzyıllar içinde gerçekliğin, toplumun evriminin ya da iki ölçek veya iki kesim arasındaki bir gözlemin, bir kıyaslamanın etkisine bağlı değil midir?

O halde, ölçekler, ister daha çok sosyologların haddinden fazla değer verdiği değişime göre olsun, isterse daha ziyade antropologların fazla değer verdiği istikrara göre olsun, kıyaslamalı bir yaklaşımın kullanımında daha kesin olmayı sağlar.

Gerçekten de, düzenli bir biçimde, bu yöntem, indirgenmiş ve kaygan (perdahlı), daha ziyade makro tipteki ideal bir geçiş modelini –sorunu kendinden menkul bir biçimde ortaya koymaz, çünkü bu, gerçekliğin ayrıntıları içinde kaybolmadıkça fenomenler arasındaki bağlantıları görmemizi sağlar– daha mikro ve bu nedenle daha kaotik, daha pürüzlü, daha çeşitli ve o halde farklı görünen günümüzün bir gerçekliğiyle kıyaslar.

Böylelikle, sosyolog F. Dubet, kitabı *Le déclin des institutions*'da[1] –Weberci ideal tip yöntemine, yani makro-sosyal bir bakış açısına dayanarak– Aquinolu Tommaso'dan 1970'li yıllara değin "kurumsal program"ın dokuz ya da on yüzyılıyla "otuzlu yılların mekânı içinde" "ötekilik üzerine işin özgül bir biçimi"ni organize etmekle yükümlü ama bozulmuş kurumların –okul, sağlık, Katolik Kilisesi, sosyal çalışma, spor– resmini çektiği günümüz dönemini uyarıcı bir biçimde karşılaştırır ve bunu daha ziyade mikro-sosyal bir bakış açısından yapar. Bu kıyaslama, ona, anahtar bir sorunu, bir yandan bizim Batılı toplumlarımızın aktörlerinin dünya vizyonu içinde toplumun önemi ya da önemsizliği sorununu sormasını ve öte yandan toplumlarımızda sosyalleşmeyle yükümlü aktörlerin meşruiyetinin kayboluşunu göstermeyi mümkün kılar. Sorundan geriye kalan, bu mutasyonun gözlem etkisine ya da gerçekliğin etkisine bağlı olup olmadığını bilmektir. Hangi parça gözlemin etkisine ait olan *papy-boomers*'ın bir parçasından sorumlu olan eğitimcilerin düş kırıklığına uygun düşer ve hangi rol gerçekliğin etkisine ait olan uzun süreyle ilgili tarihsel değişime aittir?

J. Goody, dünün ailesinin ortadan kalkması varsayımının günümüzde gerçek olup olmadığını sorarak, *La famille en europe*'da[2] aile sosyolojisi açısından uzun süreli süre hakkında aynı soruyu ortaya atar. O, dünün ailesinin özellikle büyük modern girişimlerde hâlâ epey temsil edildiğini gösterir.

1) Seuil, 2002.
2) Seuil, 2001.

Ölçekler yaklaşımının önemi, sosyal bilimlerin ampirik ya da pragmatik olan çoğu yaklaşımını geçerli kılmasıdır. Fakat bu yaklaşım, tüm genelleştirmelerin, bizatihi bunların kalkış noktasındaki gözlem ölçekleri ve bu ölçekteki parçalamalarından dolayı ancak sınırlı olabileceğini gösterirken, disiplinler arasındaki gerilim, çatışma ve tahakkümün etkilerini ortadan kaldırmaz.

Fakat bunlar, nihayetinde, kesişmenin aktörleri angaje ettiği nesnelleştirme süreçleri sayesinde belirli noktalara dair bir uzlaşmaya ulaşmayı sağlayan gerilimler, ihtilaflardır da. *In fine*, uzlaşma, eğer gerçekleşirse, ussal, duygusal ve çatışmasal üçlü bir hareketliliğin sonucu olacaktır. Ölçek içinde düşünmek ikili bir yanıta denk düşmez, fakat bilgi ve eylemi gerilim olarak yönetmeye yarar. Gerçek, kapalılık (fermeté) ve esneklik arasında gidip gelir.

III. – Hareketli bilgi

Amerikalı D. Sobel'in *Longitude*'da[3] anlattığına göre, 1714'te, Newton, kesin hesap çözümünü bulan ilk kişiye karşılığında o dönemin parasıyla 20.000 sterlin ödül vaat edilen boylam hesaplamasıyla ilgili bilimsel bir konsey olan "Boylam Kurulu" için bir not hazırlar. François Julien'in yönetimi altında hazırlanan *Le calcul des longitudes*[4] adlı kitapta gösterildiği gibi, geminin bir paralel üzerindeki ko-

3) Londra, Fourth Estate, 1996.
4) PUF, 2002.

numunu hesaplamak uzun zamandır biliniyordu. Newton, yıldızların hareketine göre meridyenin hesaplanmasını içeren astronomik yaklaşım ve zamanın ölçülmesine dayanan yöntem olmak üzere iki çözüm olduğunu açıklar.

D. Sobel'e göre, onun tercihi, daha çok, "gündüz Ay ve Güneş arasındaki, gece Ay ve Güneş arasındaki mesafeyi ölçerek boylamı hesaplamada ay mesafesiyle" bağlantılı (s. 53) astronomik bir ölçüm yöntemine dayanıyordu. Bunun için, tüm XVIII. yüzyıl boyunca yapılacak olan yıldızlar haritasını tamamlamak gerekiyordu.

Mekanik yöntem, zamanı doğru gösteren bir cep saatine sahip olmaktan ibarettir. Fakat geminin hareketi, sıcaktan soğuğa, nemli havadan kuru havaya doğru yaşanan değişim ve boylamlara bağlı olarak atmosferik basıncın farklılığından dolayı böylesi bir cep saati hâlâ üretilmemiştir." (s. 52)

Gerçekte, metallere bağlı olarak saat maşası, sıcaklığın değişimiyle kısalıyor ya da uzuyordu. Bu, saatin çalışmasını hızlandırıyor ya da yavaşlatıyordu; bu da saatin ileri gitmesine ya da geri kalmasına neden oluyordu. Belirli bir nokta, XVIII. yüzyıl Londra'sının saati ve parkur derecelerinin sayısı ve o halde geminin hangi meridyende bulunduğunu hesaplamanın mümkün olması sayesinde mesafe arasındaki zamanın hesaplanması belirsizleşiyordu. Tehlike, birkaç derecelik bir yanlışlığın gemilerin kayalara doğru sürüklenip insanların ve malların suya batabileceği kıyılara savrulması nispetinde büyüktü.

Bu soruna, kendi kendini yetiştirmiş bir saatçi olan John Harrison "oynar kollu saat maşası"nın icadı sayesin-

de çözüm buldu. Bu, "saatin stimülatörünün vuruşunu içeren parçadır". Bu icat, "adını çapraz duran bileşenlerinin hareketinden alır. Bunlar, yavaşça ve mevcut saat maşası modellerini bozan sürtünme olmaksızın sıçrayan böceğin arka ayakları gibi hareket eder". (s. 71) Harrison'un icadı, "en vahşi ıssızlıklara karşı koymak için bağımsız ve dengeleyerek gidip gelebilecek zemberekler"in (s. 73) bir toplamından oluşan "kronometre"yi yarattı.

Bu örnek, birçok çözümün bir arada var olabileceğini göstermektedir: XX. yüzyılın başlarına değin kullanılacak olan, ayın konumunun hesaplanmasıyla ilişkili yıldızlar yolu ve fizikçilerin saatlerine karşı koyma mücadelesinde üretilmiş bir yenilik olarak sosyal açıdan gerekli olan ve onlarca yıl kullanılan saat yolu gibi çözümler. Ne bir tek iyi çözüm ne de bir tek iyi teori vardır.

Bu örnek, daha ziyade, bilgi ne kadar hareketli olursa o kadar çok işaret noktası kurmanın ve sabit bir temeli, buradaki örnekte deniz saatiyle bağlantılı Londra saatini araştırmanın gerekeceğini metaforik bir tarzda anlamamızı sağlar. Oysa ki, gözlemciye konum sağlamak ve –bu yolla– onun dediği şeyin geçerliliğini değerlendirmek gözlem ölçeklerinin işidir; bu da, nihayetinde, ister yaratmak, karar vermek, rutinleştirmek isterse yenilik yapmak için olsun, eyleme geçişin koşullarından birini oluşturan öğedir.

KAYNAKÇA

Alter Norbert, *Innovations ordinaires*, Paris, PUF, 2000.

Berthoz Alain, *La décision*, Paris, O. Jacob, 2003.

Bourdé Guy, Martin Hervé, *Les écoles historiques*, Paris, Seuil, "Points", 1997.

Cochoy Frank, *Sociologie du packaging*, Paris, PUF, 2001.

Cuche Denys, *La notion de culture dans les sciences sociales*, Paris, La Découverte, 1996.

Dortier Jean-François, *Les sciences humaines. Panorama des connaissances*, Auxerre, Éd. Sciences Humaines, 1998.

Julien François, *La propension des choses. Pour une histoire de l'efficacité en Chine*, Paris, Seuil, 1992.

Lacorne Denis, *La crise de l'identité américaine*, Paris, Fayard, 1997.

Liu Michel, insan bilimlerinde deney idaresi tarafından ortaya konan sorunlar, *Revue internationale de systémique*, sayı 2, 1990, s. 267-294.

Revel Jacques, *Jeux d'échelles*, Paris, Gallimard, 1996.

Ruano-Borbalan Jean-Claude, Allemand Sylvain, *La mondialisation*, Paris, Le Cavalier Bleu, 2002.

Saussois Jean-Michel, Dortier Jean-François (yay. haz.), *L'énigme de la décision*, Auxerre, Éd. Sciences Humaines, HS sayı 2, 1993.

Vinokur Annie (yay. haz.), *Décisions économiques*, Paris, Economica, 1998.

Wieviorka Michel (yay. haz.), *Une société fragmentée? Le multiculturalisme en débat*, Paris, La Découverte, 1996.

Zarifian Édouard, *Les jardiniers de la folie*, Paris, O. Jacob, 1998.

Wemaëre Jean, Ruano-Borbalan Jean-Claude (yay. haz.), *Décider, gérer, reformer. Les voies de la gouvernance*, Auxerre, Démos / Sciences Humaines, HS, sayı 44, 2004.

SOSYAL BİLİMLER

DOMINIQUE DESJEUX

Türkçesi: Kemal İNAL

SOSYOLOJİ, TARİH, PSİKOLOJİ, ANTROPOLOJİ, BİLİŞSEL BİLİMLER, DEMOGRAFİ... SOSYAL BİLİMLER TERİMİ ALTINDA TOPLANAN DİSİPLİNLER, YAKLAŞIM VE İNCELEME KONULARI BAKIMINDAN O KADAR FARKLIDIR Kİ TÜM SOSYAL BİLİMLERİ BİR BAŞLIK ALTINDA TOPLAMAYA GİRİŞMEK ANLAMSIZ OLACAKTIR. YİNE DE, TÜM BU ALANLARIN HER BİRİ KENDİNE ÖZGÜ BİR BAKIŞLA TOPLUMUN BİR PARÇASI OLAN İNSANI GÖZLEMLEMEYE ÇALIŞIR.

Kültür Kitaplığı: 6; Toplumbilim: 1

ISBN 975-298-160-7

D